

Zijlstra's overzicht

Enmaal per jaar daalt de president van De Nederlandsche Bank uit zijn ivoren toren. Die afdaling vindt plaats ter gelegenheid van de aanbieding van het jaarverslag van de centrale bank op 29 april. Dit verslag is steeds voorzien van een Algemeen overzicht, waarin de president persoonlijk commentaar levert op de economische situatie. Na de aanbieding en na vragen van journalisten te hebben beantwoord, bestijgt hij zijn toren weer om daar dan over het algemeen weer een jaar te vertoeven.

Van het gehele jaarverslag trekt dat Algemeen overzicht de meeste belangstelling. Om twee redenen is dit begrijpelijk. Ten eerste is de president, Dr. J. Zijlstra, een van de meest vooraanstaande Nederlandse economen. Zijn visie op de economische situatie is dan ook zeer belangrijk. Ten tweede is het Algemeen overzicht een goed leesbaar verhaal, ditmaal van ruim twintig bladzijden, dat los kan worden gelezen van het overige deel van het voor leken nogal ingewikkelde jaarverslag.

Toch is dat Algemeen overzicht niet het belangrijkste onderdeel van het jaarverslag. De overige paragrafen, die een indruk geven van het door De Nederlandsche Bank gevoerde beleid, zijn belangrijker. Die paragrafen betreffen onder meer de economische en monetaire verwickelingen in binnen- en buitenland en het beleid van de Bank. Uiteraard geeft De Nederlandsche Bank, zoals iedere NV, ook een verslag van de raad van commissarissen, een balans en een winst- en verliesrekening. Zoals gezegd, het commentaar van de president krijgt de meeste aandacht, vooral in de pers. De wetenschapsmensen kijken meer naar de economische en monetaire verwickelingen en naar de wijze waarop de Bank op deze verwickelingen heeft gereageerd. Het bedrijfseconomische deel van het verslag trekt nauwelijks aandacht. Dr. Vondeling schreef daarover twee jaar geleden in *ESB* een uitvoerig artikel ¹⁾. Dat artikel ontmoette grote belangstelling bij de dagbladen; de monetaire deskundigen legden het glimlachend terzijde en daar bleef het bij.

De directie van De Nederlandsche Bank zou zich eens moeten gaan afvragen of de aandacht die haar jaarverslag krijgt wel zo zinvol is. Wat moet men bijv. met het Algemeen overzicht van Dr. Zijlstra aanvangen? Het is een zeer persoonlijk commentaar. Iemand die de diverse uitlatingen van Dr. Zijlstra heeft gevolgd en bovendien weet waar zijn politieke belangstelling naar uitging, moet ongeveer kunnen voorspellen wat er in dat overzicht staat. Te meer daar kort vóór de verschijning van het jaarverslag het Centraal Economisch Plan verschijnt. Het Algemeen overzicht is daarom niet meer dan een presidentieel commentaar op dat Plan; nieuwe informatie zal het niet bevatten. Daar komt nog bij dat Dr. Zijlstra op 29 april weliswaar de niet steeds zo erg deskundige journalisten trouw antwoord geeft op de vele vragen, maar dat hij zich niet in een wetenschappelijke discussie mengt. Zo bestaan er nogal wat vragen waarop we geen antwoord zullen vernemen. Ik noem er enkele.

In de eerste alinea van het Algemeen overzicht staat dat zich in de wereldeconomie in 1975 duidelijk een depressie (afname van de produktie) begint af te tekenen. Dat ziet er voor Nederland, dat erg afhankelijk is van de wereldeconomie, niet zo goed uit. Desondanks zal Nederland in 1975 geen depressie ervaren, zij het dat het groeitempo zal afnemen (een recessie dus). Dr. Zijlstra hecht dan ook geen grote waarde aan de opmerkingen als zou de economie van de Verenigde Staten en van Duitsland haar dieptepunt voorbij zijn. Desalniettemin klinken die opmerkingen de laatste weken steeds vaker. Het Engelse weekblad *The Economist*, dat tot nu toe een goede economische speurneus bleek te hebben, verwacht een conjuncturele opbloei, die mogelijk al begin volgend jaar zal intreden ²⁾. Het blijft natuurlijk koffiedikkijkerij, maar als er werkelijk een nieuwe „boom“ nadert, dient de regering zeer voorzichtig te zijn met haar uitgavenbeleid, dat gericht is op forse groei. Het is dan bovendien de vraag of De Nederlandsche Bank er goed aan heeft gedaan in het afgelopen jaar de liquiditeitsquote ter wille van de stimulering te laten toenemen, tenzij ze mogelijkheden ziet haar op korte termijn te laten afnemen.

We raken hiermee aan de effectiviteit van de monetaire politiek. Dr. Zijlstra besteedt daaraan weinig aandacht. In enkele zinnen schrijft hij dat de snelle stijging van de liquiditeitsquote gerechtvaardigd is en dat er geen aanleiding was het bankwezen bij zijn kredietverlening in de klem te houden (in de z.g. zware fase). Daarentegen wordt wel weer voor de zoveelste maal verkondigd dat de inflatie te hoog is opgelopen (al is er een tendens tot daling), dat de structurele werkloosheid onaanvaardbaar groot is en dat de lasten voor het bedrijfsleven moeten verminderd. Relevanter is de vraag of en, zo ja, in hoeverre de monetaire politiek een bijdrage kan leveren tot het oplossen van deze problemen. Hierover wordt in het gehele jaarverslag met geen woord gerept.

Dat is jammer. Juist nu de waarde van de economische wetenschap door velen ten onrechte niet hoog wordt aangeslagen, zou het interessant zijn te vernemen hoe de deskundigheid van De Nederlandsche Bank — en met name die van Dr. Zijlstra — die misvatting zou bestrijden. Het Algemeen overzicht draagt daar niets toe bij. Op 23 april jl. schreef Drs. W. Siddré in *ESB*, naar aanleiding van de introductie van het begrip kritische grens in het *CEP 1975*, dat het de moeite van het overwegen waard is, hoofdstuk I van het *CEP* het karakter te geven van een Algemeen overzicht door de directeur van het CPB. Deze overweging is gevaarlijk. Het ware beter dat DNB de handelwijze van het CPB volgde.

L. Hoffman

¹⁾ Dr. Ir. A. Vondeling, De andere hoofdstukken van Het jaarverslag, *ESB*, 4 juli 1973, blz. 596 e.v.

²⁾ Beware the coming boom, *The Economist*, 12 april jl., blz. 79.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Zijlstra's overzicht	445
Column Lente, door <i>Dr. J. Bartels</i>	447
<i>Drs. J. Lintjer:</i> De Wereldbank op nieuwe paden (I)	448
<i>Dr. H. Verwey-Jonker:</i> Het Jaar van de Vrouw. Uitdaging of belediging?	452
<i>Dr. A. C. van Wickeren:</i> Enkele gedachten over de (analyse van de) arbeidsmarkt	456
Geld- en kapitaalmarkt Koppeling van de olieprijsen aan de SDR of aan een andere valuta- cocktail, door <i>Drs. M. G. M. Berben</i>	460
Energiekroniek Energiepolitiek, door <i>Dr. A. A. de Boer</i>	462
Ingezonden Ricardo en de entropie, door <i>Prof. Dr. P. Hennipman</i> , met naschrift van <i>Drs. K. Zijlstra</i>	464
Progressieve energiebelasting, door <i>J. Varkevisser</i> , met naschrift van <i>Drs.</i> <i>J. P. van den Berg</i>	465
Boekennieuws Prof. Dr. B. Schendstok en Prof. Drs. A. L. Brok: Elementair belasting- recht voor economen, door <i>H. M. N. Schonis</i>	465
F. Bailey: Current practice in company accounts, door <i>Drs. J. Dijkstra</i>	466
Jean M. Blin: Patterus and configurations in economic science, door <i>Prof. Dr. J. H. P. Paelinck</i> en <i>A. van Delft</i>	467

De administratie van ESB werd onlangs opgebeld door een bezorgde abonnee. Hij had drie collega's, terwijl ESB slechts één bon bevat om iemand abonnee te maken.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
ADRES:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 67,60
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
i.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Lente

Toen ik onder de voor velen wat somber aandoende titel „Herfst” in oktober jl. een column schreef, was niet alleen de kop van die pennevrucht, maar ook de inhoud daarvan weinig opwekkend. De vijf letters die groot gedrukt hierboven staan, mogen dan een wat zonniger impressie geven, de kolommen, die deze bladzijde gaan vullen, zullen ook ditmaal niet zonnovergoten kunnen zijn.

Zes maanden geleden stelde ik, dat de zorgwekkende ontwikkeling van de werkgelegenheid — tot uitdrukking komende in de werkloosheidscijfers — niet voldoende doorklonk in de toen juist ingediende *Rijksbegroting 1975*. Niemand zal thans — helaas — mijn toen ingenomen standpunt nog durven aanvechten. Dit zeker niet, nu zeer onlangs het *Centraal Economisch Plan 1975* is gepubliceerd. Wie dit document eens zou leggen naast de al genoemde *Rijksbegroting 1975*, zal minstens moeten concluderen, dat het „hora ruit” niet tot de Romeinse tijd beperkt is gebleven en dat regeren nog immer vooruitzien vereist.

Terecht maakt het Centraal Planbureau gewag van „sombere perspectieven voor de werkgelegenheid”. Terecht wordt neergeschreven, dat het beleid op „ombuiging van de geconstateerde ontwikkelingen” moet zijn gericht. En evenzeer terecht wordt geconcludeerd, dat „een dergelijk beleid voor een aantal jaren dient te worden gecontinueerd”. „De resultaten” — zo heet het — „van een dergelijk beleid worden pas geleidelijk merkbaar: de trends van het verleden vormden een proces van jaren, voor de ombuiging geldt dat eveneens”. Alleen door continuïteit in het beleid zal het gelukken tot ombuiging te geraken „van bepaalde trends in onze economie die zich reeds sinds jaren voordoen, en die als verontrustend kunnen worden aangemerkt”.

Het Centraal Planbureau blijkt meer tevreden dan schrijver dezes met het beleid, dat in de huidige uiterst moeilijke periode wordt gevoerd en dat — zo wordt betoogd — bestaat uit een „combinatie van vraagstimulering en lastenverlichting, aangevuld met arbeidsmarktmaatregelen en steun aan bedrijfstakken of individuele bedrijven die tijdelijk in moeilijke omstandigheden verkeren”.

Wat mij juist extra zorgelijk stemt is het nog steeds ontbreken van een duidelijk beleid. Zulk een beleid moet er komen en kan niet wachten tot 1976, een neiging, die ik uit mededelingen van

ministers in het parlement bespeur. En regeren is niet alleen vooruitzien, maar omvat mede het stellen van prioriteiten. Men zal de moed moeten opbrengen om de dingen, waarom het in eerste instantie gaat, bij de naam te noemen en niet te verbloemen. Niet buitenlandse ontwikkelingen of de conjunctuur tot Zwarte Piet te maken, nu — zoals ook het *Centraal Economisch Plan 1975* zo duidelijk stelt — structurele problemen zozeer het beeld beheersen.

Het kiezen van prioriteiten betekent ook het zich realiseren, dat uitgangspunten voor een beleid die ingenomen werden op een moment, dat de trends van de economische ontwikkeling nog in een andere richting wezen als thans het geval is, aan revisie toe zijn. Het is te betreuren, dat dit nog zo weinig is gebeurd; wie dat nog langer wenst uit te stellen, laadt een zware verantwoordelijkheid op zich.

Er is niet in het minst door de studies van het Centraal Planbureau thans genoeg inzicht in het werkgelegenheidsvraagstuk om een beleid op te baseren dat de werkloosheid beoogt in te dammen. In een bijlage bij de Werkgelegenheidsnota concludeert het CPB, dat onze economie momenteel met een structureel tekort aan arbeidsplaatsen kampt. Dit vraagstuk — zo beredeneert het CPB — kan worden opgelost zowel via het langer in stand houden van bestaande arbeidsplaatsen als via een versterkte creatie van nieuwe arbeidsplaatsen.

Het behoud van bestaande arbeidsplaatsen is afhankelijk van het tempo van reële arbeidskostenstijging. Berekend wordt, dat een matiging in de toename substantiële gevolgen zal hebben voor de werkgelegenheid. Dat behoeft te minder te verwonderen nu vooral als gevolg van de ontwikkeling van de koers van de gulden vastgesteld moet worden, dat in de jaren 1972 tot en met 1974 de loonkosten per eenheid produkt in ons land ruim tweemaal zo snel gestegen zijn als in de met ons land concurrerende landen. Matiging van collectieve lastenstijgingen, kostenverlagende overheids-

subsidies, versoepeling van het prijsbeleid (dat nog steeds m.i. aan te weinig realiteitszin mank gaat) en beperking van de primaire nominale loonstijgingen zijn middelen die tot dit doel — behoud van de werkgelegenheid — bevorderlijk zijn.

Het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen kan alleen worden bereikt door een verhoging van het investeringspeil. Fiscale stimulansen zullen hierbij een belangrijk hulpmiddel kunnen zijn. Duidelijk lijkt mij overigens, dat deze dan wel ingebed moeten zijn in een gezond ondernemingsklimaat, dat alleen met fiscale middelen niet kan worden bereikt.

Maatregelen die uitsluitend tot doel en tot gevolg hebben, dat de Nederlandse consumptieve uitgaven gaan stijgen, zullen onvoldoende effect sorteren. De ontwikkeling van het kostenpeil der in ons land geproduceerde goederen in verhouding tot de kosten (en dus prijzen) heeft er in de laatste jaren toe geleid, dat een steeds groter deel van vrijwel alle Nederlandse bestedingen zich richt op in ons land geïmporteerde goederen. Een steeds groter deel van onze binnenlandse consumptie betreft dus goederen die in het buitenland zijn gefabriceerd en derhalve per definitie onze nationale werkgelegenheid niet bevorderen. Het behoeft geen betoog, dat mutatis mutandis onze exportbedrijvigheid — een zo belangrijke peiler voor ons land — steeds meer de invloed ondervindt van het duurte-eiland dat wij zijn geworden.

Ik herhaal de zorg die mij het meest bezighoudt: waarom wordt er zo weinig aan de stimulering van de werkgelegenheid gedaan? Het is al lang zonneklaar, dat er in onze economie een proces aan het voortwoekeren is dat het welzijn van velen bedreigt. Er is genoeg gestudeerd en voldoende over de oorzaken geschreven en gezegd, dat langer uitstel van een tot het doel geschikt beleid niet meer aanvaardbaar maakt.

De prioriteiten liggen — dunkt mij — duidelijk. Herstel van de verontrustend gedaalde rentabiliteit van het Nederlandse bedrijfsleven en mede daardoor een einde maken aan de relatief voortdurende daling van de bedrijfsinvesteringen zijn nodig om aan de al sedert geruime tijd zorgwekkende stijging van de werkloosheid een halt toe te roepen.

Niet talmen, prioriteiten stellen en aan het werk. Dat moet de basis zijn, waarop onze koers in deze lente — en niet pas in de komende winter — moet worden afgesteld.

De Wereldbank op nieuwe paden (I)

DRS. J. LINTJER*

In dit artikel beoogt Drs. J. Lintjer een inzicht te geven in de structuur en de werkwijze van de grootste donor van ontwikkelingsfinanciering in de wereld, de Wereldbank. Deze week schrijft de auteur over het huidige beleid van de Wereldbank. In de volgende aflevering zal Drs. Lintjer de activiteiten van de Wereldbank evalueren.

1. Institutionele opzet

1.1 Activiteiten

De Wereldbank 1) is, te zamen met het Internationale Monetaire Fonds in 1945 opgericht onder de z.g. Bretton-Woods-overeenkomsten. De Bank heeft volgens de „Articles of Agreement” ten doel te assisteren bij het herstel en de ontwikkeling van onder meer door oorlog getroffen landen en voorts bij de ontwikkeling van produktieve hulpbronnen in de ontwikkelingslanden. De eerste Bankleningen dienden voor hersteldoeleinden in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, maar als gevolg van de creatie van de Marshall-hulp kon het accent al snel op leningen aan ontwikkelingslanden worden gelegd. Niettemin zijn de in 1947 verstrekte herstellingen aan Frankrijk en Nederland van resp. \$ 250 mln. en \$ 195 mln. qua omvang nog steeds de grootste leningen welke de Bank ooit heeft uitgegeven. Thans vormen herstellingen een kwantitatief onbelangrijk deel van de activiteiten van de Bank. De meest recente getroffen leningen aan Nicaragua voor herstel na de aardbeving en aan Pakistan na de overstromingsramp. Beide leningen zijn in 1973 verstrekt.

De belangrijkste activiteit van de Wereldbank kan in beperkte zin omschreven worden als het ontwikkelen en financieren van projecten. Het ontwikkelen van projecten omvat de identificatie en preparatie van een project door de staf alsmede de appraisal door de Management gevolgd door de onderhandelingen met de betrokken autoriteiten. Deze projectcyclus neemt gemiddeld twee jaar in beslag. Het overgrote deel van de leningen wordt aangegaan in de vorm van financiering van projecten voor landbouw, industrie, infrastructuur, urbanisatie enz. De nadruk op projectfinanciering vloeit voort uit de „Articles of Agreement” waar is vastgelegd dat de Bank, behalve in bijzondere omstandigheden; gehouden is leningen te verstrekken voor specifieke projecten.

Sinds de oprichting heeft de Bank in totaal 1.033 leningen ter waarde van \$ 23,7 mrd. verstrekt 2). In het afgelopen fiscale jaar 3) ging de Bank 105 leningen aan ter waarde van \$ 3,2 mrd. De uitleenrente van de Bank die sinds 1970

7¼% bedroeg is in juli 1974 verhoogd tot 8% en met ingang van 1 februari 1975 tot 8½%.

1.2 Organisatie en stemrecht

De Wereldbank is een intergouvernementele organisatie waarvan het aandelenvermogen in handen is van de gezamenlijke lidstaten. De Bank telt thans 125 landen als aandeelhouders. De participatie van de afzonderlijke landen in het aandelenvermogen is in principe gebaseerd op de relatieve economische kracht van de landen zoals deze tot uitdrukking komt in de quota van de lidstaten in het Internationale Monetaire Fonds. Daarbij is de zeggenschap in de organisatie grotendeels overeenkomstig de aandelenparticipaties verdeeld 4).

De drie grootste aandeelhouders, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en West-Duitsland bezitten resp. 22,9%, 9,3% en 4,9% van het stemmentotaal. Nederland heeft 2,2% van de totale stemkracht. Een overzicht van de zeggenschapsverhouding zoals deze zich in de loop der jaren heeft ontwikkeld staat in tabel 1.

Tabel 1. Zeggenschapsverhouding binnen de Wereldbank

	1947		1962		1974	
	Aantal lidstaten	Stemrecht in %	Aantal lidstaten	Stemrecht in %	Aantal lidstaten	Stemrecht in %
Afrika	2	1,6	8	2,9	40	8,2
Azië	4	14,1	18	18,9	23	18,9
Centraal en Latijns Amerika	18	8,4	19	8,4	24	8,3
Midden Oosten a)	5	2,2	8	2,4	15	3,9
Europa	14	35,7	20	35,4	21	34,4
VS/Canada	2	38,0	2	32,0	2	26,3
	45	100	75	100	125	100

a) Incl. Lybië en Iran, maar zonder Israël dat evenals Australië gerangschikt is onder Azië.

Het valt op dat de enorme uitbreiding van het aantal lidstaten uit de derde wereld nauwelijks ten koste is gegaan

* De schrijver van dit artikel was voorheen als Technisch Assistent van de Nederlandse Bewindvoerder aan de Wereldbank verbonden en is thans in dezelfde capaciteit werkzaam bij het Internationale Monetaire Fonds. De in dit artikel vermelde opvattingen zijn strikt persoonlijk en behoeven op geen enkele wijze te corresponderen met het officiële Nederlandse standpunt terzake.

1) Voluit „International Bank for Reconstruction and Development”. Voor een uitvoerige beschrijving van de activiteiten van de Wereldbank zij verwezen naar Mason en Asher, *The World Bank since Bretton Woods*, The Brookings Institutions, 1973.

2) Bedragen per 30 juni 1974.

3) Fiscaal 1974 loopt van 1 juli 1973 tot 30 juni 1974.

4) Iedere lidstaat van de Bank heeft 250 stemmen plus één additionele stem voor iedere \$ 100.000 deelneming in het aandelenvermogen.

van het stemmenoverwicht van de ontwikkelde landen. In 1947 hadden de Europese en Noord Amerikaanse lidstaten 73,7% van het totaal aan stemmen; in 1974 is dit nog 60,7%. In het tweede deel van dit artikel zal een voorstel worden gedaan om een meer gelijkmatige verdeling van de zeggenschapsverhoudingen binnen de instelling te bereiken.

Het hoogste bestuursorgaan van de Bank is de Raad van Bestuur. Iedere lidstaat benoemt een bestuurder, meestal de minister van Financiën, of de president van de Centrale Bank. De bestuurders komen in het algemeen slechts eenmaal per jaar bijeen tijdens de Algemene Vergadering van de instelling. Een belangrijk gedeelte van de autoriteit is door de bestuurders gedelegeerd aan de Raad van Bewindvoerders. Deze Raad is full time werkzaam op het hoofdkwartier van de Bank te Washington DC, in de Verenigde Staten en bepaalt te zamen met en onder voorzitterschap van de president van de Bank het beleid en begeleidt de uitvoering daarvan. De Bank heeft twintig bewindvoerders, waarvan negen afkomstig zijn uit ontwikkelingslanden en elf uit ontwikkelde landen. De vijf grootste aandeelhouders wijzen ieder hun eigen bewindvoerder aan (VS, VK, Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en Japan). De overige 120 aandeelhouders kiezen 15 bewindvoerders. Nederland heeft een bewindvoerder in de Bank welke behalve ons land, Yugoslavië, Roemenië, Israël en Cyprus vertegenwoordigt.

De dagelijkse leiding van de Bank berust bij de president. De huidige president, Robert S. McNamara, werd op 1 april 1968 de vijfde president van de instelling. In 1973 werd hij voor een tweede vijfjaren-termijn herkozen.

De verhouding tussen president en management enerzijds en de Raad van Bewindvoerders anderzijds is delicaat en was in het verleden niet altijd harmonieus. Soms had de Raad een overwicht, maar meestal overheerste de president en de management. Dit is zeker het geval onder het bewind van de zeer deskundige en krachtig optredende McNamara. In het verloop van dit artikel zal nader ingegaan worden op de relatie Raad versus management.

1.3 Financiële structuur

De financiering van de Bankactiviteiten vindt op een drietal manieren plaats: via het eigen vermogen, uit vreemd vermogen en, minder belangrijk, uit hoofde van winst-reservering op uitleenoperaties. Wat het eigen vermogen betreft, het totale aandelenkapitaal van de Bank bedraagt \$ 30,4 mrd. waarvan 10% gestort is. Dit gestorte kapitaal voorziet de instelling van financiële middelen voor de leenoperaties. Het niet gestorte deel vervult een garantiefunctie waardoor het mogelijk is grote bedragen aan vreemd vermogen aan te trekken via de emissie van obligaties. Deze obligatieleningen vormen de belangrijkste financieringsbron voor de Bank. De omvang van het totale aandelenvermogen en de aansprakelijkheid van de vermogensverschaffers (de lidstaten) voor de verplichtingen van de Bank geven aan de belegger in Wereldbankobligaties een uitzonderlijke zekerheid. In dit opzicht is in het bijzonder van belang de verhouding tussen de omvang van de netto uitstaande Bank-schuld en het opvraagbare kapitaal van de economisch sterke lidstaten. Indien tot laatstgenoemden de groep van ontwikkelde landen wordt gerekend bedroeg deze verhouding per 30 juni 1974 \$ 9.650 mln. versus \$ 15.531 mln. De Wereldbank wordt daardoor in de kapitaalmarkten als zeer kredietwaardig aangemerkt en de obligaties hebben een „triple A rating” waardoor met een relatief lage rentevergoeding kan worden volstaan.

In fiscaal 1974 zijn door de Bank in de diverse kapitaalmarkten obligatieleningen ter waarde van \$ 1.853 mln. opgenomen. De obligaties bevinden zich in handen van particulieren en overheidsinstellingen in ca. 75 landen. De laatste jaren heeft zich een wijziging voorgedaan in de regionale samenstelling van de leningen. In fiscaal 1972 werden vrijwel alle leningen in de ontwikkelde landen afgesloten; slechts in Kuwait werden Bankobligaties ter waarde van

\$ 190 mln. verkocht. (Dit komt overeen met 11% van alle in dat jaar geëmitteerde leningen). Het afgelopen fiscale jaar werd echter ter waarde van \$ 565 mln. geleend in Kuwait, Venezuela, Libye en Abu Dhabi. Dit betekent dat 31% van het totaal aan leningen in OPEC-landen werd opgenomen. De Bank zal in de komende jaren in toenemende mate een beroep doen op de overmaat aan liquiditeit in de OPEC-landen en daarmee haar, beperkte, aandeel in de „recycling” van oliefondsen bijdragen. In het lopende fiscale jaar was per 1 maart in OPEC-landen reeds voor \$ 1.815 mln. aan leningen geëmitteerd op een totaal aan geëmitteerde leningen van \$ 3.150 mln. De emissiekosten van deze OPEC-leningen bedroegen gemiddeld 8%; de gemiddelde looptijd was 10,5 jaar.

1.4 IFC en IDA

Aangezien de Bank in de loop der jaren onvoldoende in staat bleek adequaat te reageren op de zich wijzigende behoeften van de ontwikkelingslanden werden een tweetal dochterorganisaties opgericht. In 1956 werd de „International Finance Corporation” (IFC) opgericht en in 1960 de „International Development Association (IDA). Te zamen met de Bank vormen zij de Bankgroep.

IFC stelt zich ten doel de economische ontwikkeling te bevorderen via stimulering van productieve particuliere investeringen. Sinds de oprichting heeft de Corporatie voor in totaal \$ 768 mln. geïnvesteerd in 41 landen 5). Gezien het speciale karakter van deze instelling zullen in dit artikel de activiteiten van IFC buiten beschouwing blijven.

De „International Development Association” werd opgericht om te voorzien in leningen op concessionele voorwaarden aan arme landen. IDA-kredieten worden slechts verstrekt aan landen met een per capita inkomen van minder dan \$ 375 per jaar. De standaard leningvoorwaarden luiden: rente 0,75%; looptijd 50 jaar; gratieperiode, d.w.z. het aantal jaren voordat terugbetaling dient te beginnen, 10 jaar. Het giftelement 6) van een IDA krediet bedraagt 86%. In totaal is door IDA voor 486 kredieten \$ 6,9 mrd. beschikbaar gesteld 5). In tegenstelling tot de Bank is IDA voor haar leningverstrekking vrijwel geheel afhankelijk van de financiële hulp van de donorlanden. Op de problematiek rondom de driejaarlijkse aanvulling van IDA-middelen door de donorlanden zal in dit bestek niet nader worden ingegaan. De totstandkoming van een dergelijke internationale overeenkomst waarin overdracht van financiële middelen geregeld wordt, heeft altijd veel voeten in de aarde. Geconstateerd kan worden dat de tijdens de Jaarvergadering van de Bankgroep in oktober 1973 bereikte overeenkomst over de Vierde Aanvulling (periode 1 juli 1974 tot 1 juli 1977) groot \$ 4,5 mrd., na verkregen parlementaire goedkeuring in de diverse lidstaten sinds januari 1975 officieel van kracht is.

Hoewel IDA een aparte instelling is, zijn de organisatie en de leningprocedures vrijwel identiek aan die van de Bank. In het verloop van dit artikel zal daarom de term Bank gebruikt worden waarmee, tenzij anders aangegeven, bedoeld wordt Bank en IDA.

2. Het hedendaagse Bankbeleid

In het Bankbeleid weerspiegelt zich het dualistische karakter van de instelling; de Bank (niet IDA) is zowel financiële instelling als ontwikkelingsinstelling. Als ontwikkelingsinstelling is de Bank aan de structurele beperking onderhevig dat zij, als lener op de kapitaalmarkten opererend, in ieder geval verzekerd moet zijn van een adequaat „overall” financieel rendement. Bovendien kan de Bank zich geen wanbetalers veroorloven. Niet-nakoming van ver-

5) Gegevens per 30 juni 1974.

6) Het giftelement is de verhouding tussen de nominale waarde van de aangegane lening minus de gediscoteerde huidige waarde van toekomstige terugbetalingen van hoofdsom en interest, en die nominale waarde. Een discontovoet van 10% is toegepast. Een gift is 100%.

plichtingen van de zijde van één debiteur zou reeds ernstige repercussies kunnen hebben op de voorwaarden waarop in de kapitaalmarkten kan worden geleend. Weliswaar beschikt de Bank voor de dekking van verplichtingen over het opvraagbare aandelenkapitaal, maar gebruikmaking van het recht van opvraging zou als een bewijs van financiële zwakheid gezien worden en de kredietwaardigheid van de Bank in de kapitaalmarkten kunnen aantasten.

Ondanks deze beperkingen heeft de Bank in de loop der jaren een hoopvolle flexibiliteit getoond ten opzichte van de ontwikkelingsdoelstellingen. De leningactiviteit werd verlegd van de ontwikkelde landen naar de ontwikkelingslanden waarbij door de oprichting van IFC en IDA meer genuanceerde hulp verleend kon worden. De Bankgroep is werkzaam in de lidstaten onafhankelijk van de aldaar heersende ideologieën of de van kracht zijnde economische stelsels; zo wordt actief geopereerd in socialistische landen als Roemenië, en Tanzania, maar ook in kapitalistische staten als Brazilië en Spanje. Naast financiële hulp worden ook technische hulp en beleidsadviezen gegeven. Voor diverse ontwikkelingslanden treedt de Bank op als coördinator van de bilaterale en multilaterale hulpverlening.

In onderstaande zal de aandacht speciaal gericht worden op de veranderingen in het uitleenbeleid. Aan de orde komen achtereenvolgens de distributie naar inkomensniveau van de lidstaten, de sectorcompositie en de daarmee samenhangende interpretatie van het projectconcept, en de wijzigingen op het gebied van lokale kostenfinanciering, aanbestedingsregels en prijs- en tariefzetting bij projecten. Tenslotte wordt de invloed van de gewijzigde internationale situatie op het uitleenbeleid kort besproken.

2.1. Leningdistributie naar het inkomensniveau

Wat betreft de leningdistributie naar het inkomensniveau van de lidstaten kan een trend worden geconstateerd naar toenemende hulpverlening aan landen met een laag inkomen per hoofd van de bevolking. Tabel 2 geeft hiervan een beeld.

Tabel 2. Verdeling Bank/IDA leningvolume naar per capita inkomenspeil van de lidstaten (in %) a)

Per capita inkomen per jaar	FY 1964 t/m 1968			FY 1969 t/m 1973		
	Bank	IDA	Totaal	Bank	IDA	Totaal
< \$ 130	13	78	28	8	77	29
\$ 131 - \$ 275	10	12	10	14	13	13
\$ 276 - \$ 400	11	10	11	26	9b)	21
\$ 401 - \$ 550	17	-	13	21	1	16
\$ 551 - \$ 850	19	-	15	17	-	12
> \$ 850	30	-	23	14	-	9
	100	100	100	100	100	100

a) Basis: 1971 p.c.-inkomenscijfers zoals gepubliceerd in *World Bank Atlas 1973*.

b) Onder meer IDA-hulp voor de reconstructie na de aardbevingramp in Nicaragua.

In dit opzicht kan van een verantwoord en wenselijk beleid worden gesproken aangezien de landen met een naar verhouding hoog per capita inkomen een meer ontwikkelde economie hebben en veelal zelf, uit hoofde van eigen kredietwaardigheid, een beroep kunnen doen op de internationale kapitaalmarkten.

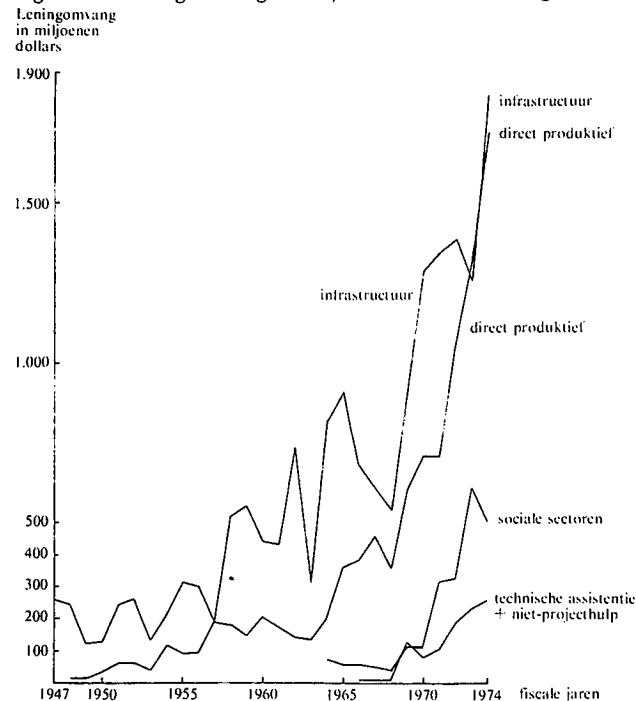
Naar verwachting zal het leningaandeel van landen met een p.c.-inkomen van meer dan \$ 400 per jaar, dat reeds verminderd is van 66% in FY 1964-1968 naar 53% in FY 1969-1973, de komende vijf jaar verder dalen tot ca. 36% van de totale leningomvang. Dit zal in het bijzonder landen in de hoogste inkomensgroep treffen, waarvan het leningaandeel volgens plan zal teruglopen tot enkele procenten. IDA heeft overeenkomstig haar doelstelling de activiteiten geconcentreerd op de laagste inkomensgroep (< \$ 130). Het ligt in de bedoeling dit beleid de komende vijf jaar nog te versterken zodanig dat het leningaandeel van deze

inkomensgroep zal toenemen van 77% naar 81%, terwijl dan 98% van de IDA-kredieten ten goede zal moeten komen aan landen met een p.c.-inkomen van \$ 275 of minder.

2.2 Sectorcompositie van de leningen

De sectorcompositie van de leningen blijkt in de loop der jaren eveneens aan veranderingen onderhevig te zijn. Dit valt af te lezen uit grafiek 1 waarin de leningomvang sinds de oprichting van de Bank grafisch is voorgesteld. Voor dit doel is het totale leningpakket van Bank en IDA gesplitst in een viertal categorieën: infrastructuur (transport, krachtcentrales, telecommunicatie), direct productief (industrie en agrarische sector), sociale sectoren (onderwijs, bevolkingsplanning, urbanisatie, toerisme) en technische assistentie en niet-project-hulp.

Figuur 1. Leningomvang Bank/IDA naar vier categorieën

Het valt op dat de totale leningomvang sinds de beginjaren van de Bank welhaast exponentieel is toegenomen. Hierbij moet echter bedacht worden dat het beeld geïnfleerd is in die zin dat geen correcties zijn aangebracht voor pariteitswijzigingen en de inflatiegraad.

Infrastructuur heeft altijd een belangrijke plaats ingenomen in de Bankprojecten. Nog steeds is deze sector in absolute leningomvang de grootste, maar in de laatste tien jaar is het leningaandeel relatief gedaald. Verwacht wordt dat deze trend zich de komende jaren zal doorzetten. In de direct productieve groep heeft de grote toename van agrarische projecten (het aantal leenoperaties is in de vijf jaren FY 1969-1973 verviervoudigd) de relatieve vermindering van industriële projecten meer dan gecompenseerd.

Aan de sociale sector werd voor het eerst in de tweede helft der jaren zestig voorzichtig enige aandacht besteed, maar onder het bewind van McNamara is deze sector een steeds belangrijker plaats gaan innemen. In de komende jaren zal onder meer nadruk worden gelegd op het basisonderwijs voor het armste gedeelte van de bevolking in ontwikkelingslanden. Volgens plan zal de leningomvang voor de sector als geheel ook in de toekomst een meer dan gemiddelde stijging te zien geven.

De volledige omvang van technische assistentieverlening en niet-projecthulp komt in de grafiek overigens niet duidelijk tot uiting. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat technische assistentie in de meeste gevallen integraal onderdeel uitmaakt van andere projecten. Slechts de afzonderlijke technische

assistentieprojecten zijn hier in grafiek gebracht.

De toekomstige sectorsamenstelling van Bankleningen zal voorts worden beïnvloed door het recente beleidsvoornemen de aandacht te richten op de inkomensongelijkheid binnen de afzonderlijke lidstaten. Als algemene beleidslijn stelt de Bank zich ten doel speciale aandacht te schenken aan een verhoging van de produktiviteit van de armste 40% van de bevolking van de ontwikkelingslanden. Daar 70% van de bevolking in deze landen op het platteland in zijn levensonderhoud moet voorzien, betekent dit beleidsvoornemen in de praktijk een toeneming van het aantal leningen voor agrarische doeleinden. Naar verwachting zal het leningbedrag voor de agrarische sector (in FY 1974 \$ 956 mln. en daarmee met de transportsector de grootste) in de komende vijf jaar verdubbelen. Hiermee is naar schatting een totaal bedrag aan projectkosten van \$ 15 mrd. gemoeid waardoor de levensomstandigheden van omstreeks 100 mln. mensen zouden worden verbeterd. In het bijzonder zal de hulp aan de kleine boeren worden uitgebreid. De Raad van Bewindvoerders heeft in 1974 namelijk als beleid aanvaard dat in de toekomst in principe géén leningen voor agrarische projecten zullen worden verstrekt indien de landverhoudingen zodanig zijn dat de voordelen ten goede zouden komen aan de hoge inkomensgroepen.

De hier beschreven wijzigingen in de sectorsamenstelling oefenen invloed uit op de interpretatie van het projectconcept. In het verleden kon gesproken worden van specifieke projecten zoals een krachtcentrale of havenuitbreiding, maar de nieuwere sociale projecten kunnen beter worden omschreven als sectorleningen terwijl de nieuwste agrarische projecten in feite rurale ontwikkelingsprogramma's zijn. Laatstgenoemde projecten hebben vaak niet alleen een produktiviteitsverbetering van de agrarische sector ten doel, maar financieren ook, afhankelijk van de behoefte, programma's voor wegaanleg, scholing, medische faciliteiten en dergelijke. De conclusie is derhalve gewettigd dat het in de „Articles of Agreement” neergelegde criterium van projectfinanciering in de praktijk flexibel wordt geïnterpreteerd.

2.3 Lokale kostenfinanciering, aanbestedingsregelingen, prijs- en tariefzetting

Ook op het gebied van lokale kostenfinanciering, aanbestedingsregelingen en prijs- en tariefzetting neemt de Bank allengs een minder dogmatische houding in.

Volgens het traditionele ontwikkelingsconcept dient een partnerland zelf zorg te dragen voor de financiering van dat gedeelte der projectkosten dat bestemd is voor aankopen van binnenlandse goederen en diensten (de lokale kosten van een project). De Bank toont echter in toenemende mate de neiging een deel van deze lokale kosten voor zijn rekening te nemen.

Enerzijds kan in dit opzicht gesproken worden van een bewust beleid op grond van z.g. landenoverwegingen. In verschillende, zeer arme, ontwikkelingslanden is het niveau van belastingen en overheidsschuld namelijk van dien aard dat additionele lokale fondsen nauwelijks op te brengen zijn. Andere ontwikkelingslanden hebben daarentegen een sterk produktiepotentieel opgebouwd waardoor de keuze tussen te importeren goederen en binnenlands geproduceerde goederen een kwestie van comparatieve kosten wordt en lokale kostenfinanciering dus niet een inefficiënt gebruik van hulpbronnen behoeft te impliceren, zoals veelal de gedachte is. Integendeel, in dergelijke gevallen zal stimulering van de binnenlandse produktie bijdragen tot een gewenste economische ontwikkeling.

De Bank is deze opvatting toegedaan en moedigt de aanwending van lokaal produktiepotentieel aan door op het gebied van aanbestedingsregels voor projectuitvoering te discrimineren ten gunste van de fabrikanten in ontwikkelingslanden. De algemene regel voor aanbesteding van Bankprojecten is namelijk die van „international com-

petitive bidding”, maar aan lokale fabrikanten in het land in kwestie wordt een preferentie van maximaal 15% toegeestaan. Verleden jaar is deze preferentieregeling, zij het op beperkte schaal, uitgebreid tot bouwprojecten.

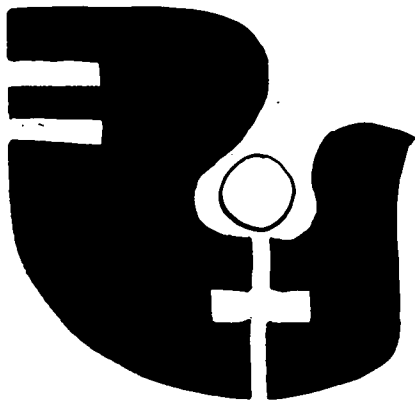
Anderzijds wordt de toeneming van de lokale kostenfinanciering in zekere zin afgedwongen door de gewijzigde sectorsamenstelling van het leningpakket (projectoverwegingen). In verschillende projecten zoals onderwijs, bevolkings- en ook agrarische projecten is de buitenlandse valuta-component immers niet erg groot. Ten einde toch substantiële assistentie te verlenen is de Bank wel verplicht zelf een gedeelte der lokale kosten te financieren.

Ook op het gebied van tariefzetting van produkten van openbare nutsbedrijven wordt een flexibeler projectbeleid gevoerd. De tariefzetting wordt soms gebruikt om lagere inkomensgroepen te subsidiëren. Daartoe wordt een progressief tarief vastgesteld naar de hoogte van het inkomen van de gebruiker.

2.4 De hier genoemde beleidsveranderingen voltrekken zich in een periode van uitzonderlijke wijzigingen in de structuur van de wereldeconomie. Toenemende wereldwijde inflatie, voedsel- en kunstmesttekorten en de drastische olieprijsstijging oefenen grote invloed uit op de handels- en betalingsbalansstructuur in de wereld. Eens te meer is duidelijk geworden dat de ontwikkelingslanden een zeer heterogene groep van landen vormen. Dit jaar zullen de olie-exporterende landen naar verwachting een overschot op lopende rekening van \$ 60 mrd. oplopen hetgeen zijn tegenpool zal vinden in een tekort van \$ 25 mrd. van de overige ontwikkelingslanden en \$ 35 mrd. van de ontwikkelde landen. Het is zeer waarschijnlijk dat dergelijke verhoudingen de komende jaren zullen blijven bestaan. Overigens is het handelsbalanstekort van de overige ontwikkelingslanden niet alleen het resultaat van de olieprijsstijgingen, maar ook van de teruglopende exportinkomsten als gevolg van de stagnerende economische groei in de ontwikkelde landen 7). Binnen de groep van de overige ontwikkelingslanden worden in het bijzonder de landen met een laag per capita inkomen (beneden \$ 200 per jaar) ernstig getroffen. Deze landen kunnen zich nauwelijks een consumptie- en investeringsbeperking veroorloven en bezitten ook niet de kredietwaardigheid om zelf op de internationale kapitaalmarkten te lenen. Aan deze groep van landen, India, Bangladesh, Sri-Lanka en de Westafrikaanse Sahel-landen zijn de schrijnendste voorbeelden, zal door IDA bijzondere aandacht besteed worden.

Naast IDA tracht de Bank zich aan de gewijzigde omstandigheden en de sterk toegenomen vraag naar buitenlands kapitaal aan te passen door de omvang van het leningprogramma tot het, uit intern financieel oogpunt, maximaal mogelijke uit te breiden. Dienovereenkomstig heeft de management voorgesteld het leningprogramma voor de vijf jaren FY 1974-1978 meer dan te verdubbelen tot \$ 36 mrd. De middelen voor deze leninguitbreiding verwacht de management voor een goed deel te kunnen betrekken van de olie-exporterende landen. Voorts is thans een plan in studie om het leningpakket van de Bank uit te breiden met een tussenvorm, de z.g. „Third Window”. Deze faciliteit, qua voorwaarden zou gedacht kunnen worden aan een rente van omstreeks 4% en een looptijd van 30 jaar met 5 à 10 gratie jaren, is bedoeld voor de zwaar getroffen landen uit

7) Illustratief is in dit verband één van de bevindingen van een recente Wereldbankstudie welke inhoudt dat een vertraging van de economische groei van de OECD-landen een belangrijke invloed heeft op de groei van de ontwikkelingslanden. Onder bepaalde veronderstellingen met betrekking tot de olieprijs en de kapitaalstroom naar de ontwikkelingslanden is de jaarlijkse groei van de OECD-landen over de periode 1973-1980 op 4,7% geschat en is dit percentage voor olie-importerende ontwikkelingslanden met een per capita inkomen boven \$ 200 per jaar 6,5% en voor olie-importerende ontwikkelingslanden beneden \$ 200 3,2%. Wordt de jaarlijkse groei van de OECD-landen over dezelfde periode op 3,5% gesteld dan resulteert voor de groeipercentages van de genoemde groepen van ontwikkelingslanden, ceteris paribus, een verlaging tot 5,1% resp. 2,3%.

Het Jaar van de Vrouw

Uitdaging of belediging?

DR. H. VERWEY-JONKER

Ter gelegenheid van het Jaar van de Vrouw zal in de komende nummers van *ESB* een serie artikelen worden opgenomen over de emancipatie van de vrouw. De serie is te herkennen aan het bovenstaande embleem. De eerste bijdrage in deze serie werd geschreven door Mevr. Dr. H. Verwey-Jonker, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Utrecht en oud-lid van de Sociaal-Economische Raad. Mevr. Verwey geeft een kort historisch overzicht van de emancipatiebeweging, die zij in drie stromingen verdeelt. Zij sluit haar artikel af met een kritisch commentaar op het Jaar van de Vrouw.

Er zijn twee soorten van vrouwen, die zich niet gelukkig voelen met de instelling van het „Jaar van de Vrouw”: aan de ene kant de Dolle Mina's, die deze belangstelling maar een „doekje voor het bloeden” vinden en die posters ontwerpen met de leuze: „Geen jaar, een leven voor de vrouw”. Aan de andere kant de reeds geëmancipeerde vrouw, die in de mannenmaatschappij mee-functioneert en die niet zo goed begrijpt waarvoor dat allemaal nog nodig is. Naast en tussen deze beide groepen staat de grote meerderheid van de vrouwen, die met name ook hier in Nederland vinden, dat hun nu een kans geboden wordt: die nu eens willen tonen

de midden-inkomensgroep en de hoogste inkomenscategorie van IDA. Instelling van een „Third Window” zal afhankelijk zijn van de financiële medewerking van de industriële en OPEC-landen (bijv. in de vorm van interest-subsidies op door de Bank te verstrekken leningen) aangezien de Bank niet in staat is op genoemde voorwaarden uit te lenen.

Zoals eerder vermeld is dit jaar reeds een omvangrijk beroep gedaan op de surplussen van de olie-exporterende landen en naar verwachting zal dit ook volgend jaar met succes kunnen geschieden. Het is evenwel niet zeker dat OPEC-landen bereid zullen blijven Wereldbankobligaties met een relatieve lage rentevergoeding, thans wordt 8%-8½% vergoed, aan te kopen. Vooral indien de plannen voor oprichting van eigen ontwikkelingsinstellingen worden gerealiseerd en de reeds bestaande OPEC-instellingen hun activiteiten uitbreiden, lijkt het aannemelijk dat de politieke aantrekkelijke regionale hulpverlening het zal winnen van de multilaterale.

John Lintjer

wat vrouwen kunnen presteren, die het als een middel willen aangrijpen voor verdere bewustwording en vorming van vrouwen, die al bestaande plannetjes uitgevoerd en gesubsidieerd willen zien.

Men kan deze drie houdingen terugvoeren tot drie stromingen, die alle drie herkenbaar zijn op de sociale kaart van ons land: de geëmancipeerden zijn het produkt van de eerste emancipatiegolf, de Dolle Mina's de voorhoede van de tweede emancipatiegolf. De groep ertussen in vertegenwoordigt de omvangrijke vrouwelijke subcultuur, die zich onder invloed van die golven heeft gevormd en gestructureerd en die nog voortdurend in beweging is. Alle drie deze termen vragen om nadere uitwerking en omschrijving.

De eerste emancipatiegolf

De eerste emancipatiegolf 1) zou men met enige overdrijving kunnen karakteriseren als de bevrijding van de ongehuwde vrouw. Ze ontstond omstreeks het midden van de vorige eeuw ongeveer gelijktijdig in alle westerse landen onder de jonge ongehuwde vrouwen van de intellectuele middengroepen, die zich overbodig gingen voelen in de ouderlijke huishouding. Ze hadden er genoeg van „op een man te zitten wachten”, ze wilden een beroepsopleiding net als hun broers, ze wilden het recht om beroepsarbeid te verrichten, die hun een onafhankelijk bestaan zou verzekeren, zodat zij niet verplicht zouden zijn om te kiezen tussen een weinig aantrekkelijke echtgenoot en de levenslange afhankelijkheid van broers en zusters.

Deze denkbeelden zijn in verschillend tempo en met verschillende accenten in de loop van een halve eeuw ook doorgedrongen in andere lagen van de bevolking. Soms legde men daarbij de nadruk op onderlinge hulpverlening met name aan vrouwen, die in grote moeilijkheden verkeerden, zoals gevangenen en ongehuwde moeders, soms dacht men meer aan bewustmaking en machtsvorming en koppelde de eis voor beroepsopleiding aan die voor het kiesrecht.

Maar in alle kringen van de bevolking was men er zo omstreeks 1920 toch wel van overtuigd, dat de ongehuwde vrouw werken mocht en werken kon en zo ontstond het patroon, dat we nu in hoofdzaak nog kennen: meisjes worden al dan niet opgeleid voor een beroep, ze oefenen dat beroep uit tot ze trouwen of totdat ze hun eerste kind krijgen en ongetrouwd blijvende vrouwen werken ook. Intussen was ook de maatschappelijke behoefte aan die beide categorieën van vrouwen sterk gegroeid: de industrie vroeg snelle meisjeshanden, de kantoren vroegen typistes en telefonistes,

1) In het februari-nummer van *Opzij* van dit jaar betoogt Dr. Annie Romein-Verschoor, dat de vrouwenemancipatie eigenlijk al in de 18e eeuw is begonnen met Mary Wollstonecraft en anderen, zodat wat wij de eerste emancipatiegolf noemen de tweede is geweest.

de ziekenhuizen goed geschoolde verpleegkrachten, de scholen onderwijzeressen.

In haar boek *Vrouw-beroep-maatschappij 2*), betoogt In 't Veld-Langeveld, dat deze emancipatiestrijd weliswaar in de eerste plaats ten goede kwam aan de ongehuwde vrouw, maar dat ze onvermijdelijk ook aan de gehuwde een grotere vrijheid bracht: door coëducatie en coïstructie werd de verhouding tussen opgroeiende jongens en meisjes meer op basis van gelijkheid gebracht, de partnerkeuze kreeg een meer persoonlijk accent, ook de getrouwde vrouw werd het kiesrecht verleend. Zij komt zelfs tot de uitspraak: „Het volledigst bereikte de vrouwenbeweging namelijk haar doel in het huwelijk: een egalitaire verhouding van man en vrouw” 3).

Men kan over het laatste enige twijfels hebben: als in een huwelijk het kostwinnerschap volledig aan de man blijft opgedragen, blijft de financiële afhankelijkheid van de vrouw (en daarmee ook allerlei andere vormen van afhankelijkheid) bestaan. Deze wordt groter naarmate ze ouder wordt en verder af komt te staan van het eenmaal geleerde beroep en van de beroepspraktijk. Toch kan men natuurlijk inderdaad meer dan vroeger spreken van „partnerships”-huwelijken en van gelijke rechten.

De vrouwelijke subcultuur

In 't Veld-Langeveld twijfelt aan het bestaan van een vrouwelijke subcultuur, maar mij lijkt het evident, dat wij daarvan mogen spreken. Waarschijnlijk is ze er altijd geweest. Romein-Verschoor wijst er bijv. op, dat er naast de „officiële” literatuur altijd een „onderstroom” van boekenproductie voor vrouwelijke lezers heeft bestaan. Ook de hele voortgang van het huishoudelijk bedrijf: door de seizoenen heen (de schoonmaak, de uithaal, de inmaak, de slacht) en de verdeling over de dagen van de week (de kamerdag, de wasdag, de buitenboel), is door vrouwen zo geïnstitutionaliseerd, en van moeder op dochter overgedragen. Voegt men daarbij de familierelaties en het overdragen en aanleren van de huishoudelijke technieken en we zien een heel netwerk voor ons, dat alleen door vrouwen wordt herkend en gedragen. Ook dit netwerk is gedurende de laatste eeuw onder invloed komen te staan van de emancipatie en wel op verschillende manieren.

In de eerste plaats doordat ze een stuk hulpverlening van vrouwen door vrouwen op gang bracht, die alleen in verenigingsverband kon worden gerealiseerd. „Onderlinge Vrouwenbescherming” en „Arbeid Adelt” zijn daar (al heel oude) voorbeelden van. In de tweede plaats omdat de emancipatiegolf, die door enkelingen op gang was gebracht, wilde ze slagen, moest worden gepropageerd en versterkt en ook dat kon alleen door middel van eigen organisaties. We zien dan ook al gauw de scholen voor meisjes verschijnen en een uitgebreide vormingsactiviteit. Tenslotte betekende een verdergaande emancipatie ook, dat vrouwen de methoden en technieken overnamen van de mannenmaatschappij. We zien dus een zekere institutionalisering van wat vroeger van mond tot mond werd overgedragen: in plaats van de kraamvisites komen de zuigelingenconsultatiebureaus, in plaats van de naaikransjes Ida de Leeuw-van Rees.

Het uiteindelijk resultaat was, dat er in deze eeuw een zeer compleet netwerk van vrouwenorganisaties en vrouwenactiviteiten is ontstaan, dat zijn belangstelselsfeer heeft uitgebreid ver over de grenzen van huishouding en verzorging heen, maar dat nog steeds gerekend kan worden tot de vrouwencultuur, omdat het in de mannenmaatschappij nauwelijks mee-functioneert. Weliswaar onderhouden veel vrouwenorganisaties goede contacten met vakbonden en boerenbonden en mogen hun federaties meespelen bij consumentenvertegenwoordigingen en als iemand bij de overheid bedenkt, dat „er nog een vrouw in” moet, maar men kan nauwelijks een terrein vinden, waarop

de vrouwen door wezenlijke machtsontplooiing een doorslaggevende invloed hebben gehad op het beleid.

De tegenkrachten

Ik ben dan ook van mening, dat deze vrouwencultuur, zoals ze nu functioneert, veel meer een remmende invloed heeft op de emancipatie dan een bevorderende. Naarmate zij groter worden, immers, en de taken veelomvattender, vragen instituten voor onderwijs, vorming 4) en propaganda meer en beter opgeleide krachten, hoofdzakelijk vrouwelijke. Veel van het hooggeschoold vrouwelijk arbeidspotentieel, dat de emancipatie heeft voortgebracht, vindt een bevredigende en behoorlijk gesalarieerde taak op deze gebieden. Veel van de getrouwde vrouwen, die nog een deel van hun tijd buitenshuis beschikbaar willen stellen, zien in besturen en leidinggeven een prachtige uitlaatklep voor hun drang tot activiteit.

Maar dat betekent dan ook, dat al deze „vrouwkracht” voor de rest van de maatschappij verloren is gegaan. En in die rest van de maatschappij gebeuren de dingen. Daar is het bedrijfsleven: praktisch zonder één vrouw in de toppen, daar speelt zich de politiek af, met hier en daar een vrouw. Die vrouwen zijn dan ook nog vaak afkomstig uit de vrouwenorganisaties: opgegroeid en groot geworden in die typische vrouwencultuur. Ze hebben niet dezelfde ervaring en vorming gehad als de mannen, waarmee ze nu voortaan moeten werken. Bovendien worden ze meestal naar andere criteria uitgekozen: er zijn helaas vele „naar boven gevelesten” vrouwen in hoge functies geweest.

Natuurlijk zijn er naast die vrouwencultuur nog wel andere tegenkrachten aan te geven, die op de vrouwenemancipatie belemmerend hebben gewerkt. Ze waren er vroeger bij tegenstribbelende mannen: Hazewinkel-Suringa 5) noemt bijv. een boek, dat nog in 1897 uitkwam: „Die akademische Frau, Gutachten hervorragender Universitätsprofessoren über die Befähigung der Frau zum wissenschaftlichen Studium und Berufe” en vermeldt koeltjes:

„Ieder der samenstellers achtte voor zijn gebied de vrouw onge-schikt, ieder vond zijn vak voor haar te moeilijk en te geleerd. Zo-iets in de geest van Schopenhauers korte doodvonnis: lang van ha-ren, kort van begrip”.

Ook de arbeidersbeweging moet voor die tijd meer als een tegenkracht dan als een hulp bij de vrouwenemancipatie worden genoemd. Geen van de westerse sociaal-democratische partijen zat te wachten op het vrouwenkiesrecht, waarvan men vooral versterking van de confessionele partijen verwachtte, in alle vakbonden was meer het ideaal om „de vrouw uit de fabriek” te halen dan om haar een volwaardige plaats in te ruimen in het arbeidsproces. Maar deze tegenkrachten zijn voorbijgegaan. Ernstiger is, dat er in de jaren vijftig andere tegenkrachten opdoemen, minder persoonlijk, maar daarom wellicht te meer effectief.

In de eerste plaats moeten dan genoemd worden de demografische factoren: het veelvuldiger trouwen en ook het trouwen op jeugdiger leeftijd, dat het reservoir van vrouwelijke arbeidskrachten ernstig heeft aangetast. In de tweede plaats bleek dat deel van de gehuwde vrouwelijke bevolking, dat dan misschien vroeger nog wel bereid zou zijn geweest om te werken, namelijk degenen, die dringend

2) Prof. Dr. H. M. In 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij, analyse van een vertraagde emancipatie*, Bijleveld, Utrecht, 1969.

3) Blz. 35.

4) In een recent onderzoek naar vormingsactiviteiten in de provincie Utrecht, gepubliceerd door de Stichtse Culturele Raad onder de titel „Het versnipperde veld” bleek, dat 42% van alle activiteiten, die onder de noemer „vorming” konden worden gebracht, uitgingen van vrouwenorganisaties, tegenover 23% uitgaande van organisaties van en voor jongeren en maar 3% van vakorganisaties.

5) Prof. Mr. Dr. D. Hazewinkel-Suringa, *De harmonische generatie en de heroïsche groep, die daaraan vooraf ging*, in *Aletta - - en later*, Arnhem, 1968.

om de verdiensten verlegen zaten, hoe langer hoe kleiner te worden, omdat welvaart en sociale maatregelen succes hadden gehad. In de derde plaats begonnen de meisjes nu ook langer naar school te gaan. Het gevolg was „het dreigende vrouwen tekort” in de jaren vijftig door Korstanje het eerste gesignaleerd en in de jaren zestig volop herkend. Al deze factoren hebben vooral een indirecte werking gehad. Vroegere generaties van meisjes op middelbare en Ulo-scholen werden opgevoed in het besef, dat ze een behoorlijke kans liepen om het eenmaal gekozen beroep levenslang te moeten uitoefenen, tegenwoordig mikken ze op een korte opleiding: banen in overvloed, mannen ook!

Door dit alles leek zo tussen 1945 en 1960 de emancipatiegolf te zijn afgeremd en zelfs tot stilstand gekomen. In sommige landen groeide nog wel het percentage vrouwen in de beroepsbevolking, maar dat was grotendeels nauwerking van de oorlog. Het aantal vrouwen op belangrijke posten liep in ieder geval terug: het was de tijd, waarin op meisjesscholen mannelijke directeuren moesten worden benoemd, waarin het aantal vrouwelijke parlementsleden kleiner bleek dan voor de oorlog, waarin de vakbonden zich niet interesseerden voor „equal pay” omdat hun aantallen vrouwelijke leden miniem moesten worden geacht.

De tweede emancipatiegolf

Dat vastlopen van de emancipatie was echter ten dele schijn. Want juist uit de jaren vijftig stammen de boeken; die de situatie van de vrouwen in de westerse maatschappij haarfijn analyseerden en verklaarden. Met name moeten hier genoemd Alva Myrdahl en Viola Klein, wier *Womens two roles* ook in de vloedgolf van nieuwe emancipatieliteratuur niet is overtroffen.

Maar een werkelijke emancipatiegolf ontstaat natuurlijk niet uit een zakelijk en sociologisch verantwoord boek. Die kwam pas toen opnieuw grote groepen van vrouwen frustraties gingen voelen, zich in hun ontwikkelingskansen beknot zagen, aan hun leven geen zinvolle inhoud meer wisten te geven.

En ditmaal waren het de getrouwde vrouwen. Opnieuw de vrouwen uit de intellectuele middenklasse — maar de klasseverschillen zijn vervaagd en de middenklasse is verbreed sinds een eeuw geleden — opnieuw staan beroepsarbeid en opleiding in het midden van de strijd. Maar opnieuw gaat het ook om meer: om de dwang van de geijkte normen, om de vanzelfsprekendheid, waarmee iedere getrouwde vrouw de rol van huisvrouw wordt opgelegd, om de Macht van de Man.

Dit conflict kon natuurlijk niet uitblijven: aan de ene kant staat een groep behoorlijk opgeleide vrouwen, die een tijdlang zelfstandig arbeid hebben verricht, eigen geld hebben verdiend, aan de andere kant is er een steeds verschralende en steeds minder persoonlijk creatieve huismoederlijke taak in kleine, makkelijk te onderhouden woningen, maar is er ook de gebondenheid aan kleine kinderen, aan honderd eentonige, maar noodzakelijke karweitjes, aan kleinere gezinnen, waarvoor toch altijd nog drie maaltijden per dag moeten worden klaargemaakt.

De maatschappij en de arbeidsmarkt zijn op deze situatie ten dele zeer snel ingehaakt. Het vrouwen tekort immers was met name in de traditionele vrouwenberoepen, overduidelijk gebleken. Het uitzendbureau en het aanvaarden door vele bedrijven van part-time werkkrachten, waren gedeeltelijke antwoorden op een nieuw aanbod op de arbeidsmarkt: dat van de (gedeeltelijk) thuis gebonden getrouwde vrouw.

Zij hebben de „golf” echter niet kunnen tegenhouden. Integendeel, een soort van springvloed van merendeels zeer emotionele literatuur is in de laatste jaren over ons heen gestort: Simone de Beauvoirs *Deuxième sexe* is er de erudite voorloper van geweest en vooral de Amerikaanse vrouwen hebben zich sindsdien niet onbetuigd gelaten. In ons land

zijn het vooral praktische korte pamfletten geweest — *Marie word wijzer*, *Rol 's om*, *De moeder van Marie kan meer* — die naast tijdschriftartikelen de nieuwe trend laten zien. Nieuwe organisaties — Man-Vrouw-Maatschappij, Dolle Mina, de Rooie Vrouwen — belichamen het nieuwe streven en verder zien we ook weer, dat de hulpverlening met een wat ander accent is teruggekeerd: de Vrouwentelefoon, het Vrouwenhuis, dat in verschillende plaatsen opereert, de stichting „Blijf van mijn Lijf”; we zijn weer helemaal bij de Onderlinge Vrouwenbescherming terug, het zij dan, dat die met een nieuwe vocabulaire opereert!

Toch is nu de situatie een heel andere en men kan zeggen een veel minder hoopvolle dan die van een eeuw geleden. De eerste emancipatiegolf heeft stellig oppositie ontmoet, maar had ook zijn mannelijke aanmoedigers en medestanders. Ik stel mij voor, in de eerste plaats in eigen huis: vaders en broers mogen dan misschien wel eens verontrust zijn geweest over een al te uitdagend optreden van hun vrouwelijke verwanten: in hun hart kunnen ze niet anders dan opgelucht zijn geweest over het feit, dat die zich financieel onafhankelijk wensten te maken. Maar nu is de situatie binnenshuis veel meer bedreigend: mannen worden geconfronteerd met een toekomstbeeld, waarin zij niet langer kunnen rekenen op de „natuurlijke” verzorging, die zij meenden te mogen verwachten, er wordt hun verteld, dat zij medeverantwoordelijk zullen moeten worden voor huishouding en kinderverzorging en dat het rolgedrag ook binnenshuis een herziening zal moeten ondergaan.

Het valt niet te verwachten, dat alle mannen dat nu maar eventjes rustig zullen aanvaarden en dus zijn de militante vrouwen van de nieuwe golf al in de eerste Linie geconfronteerd met verzet. Bovendien wacht hun verzet vanuit het nu eenmaal overgeleverde normen- en waardenpatroon, dat nu misschien wel niet meer helemaal blijft bij „de vrouw hoort thuis”, maar dan toch nog altijd niet verder gaat dan „ze mag werken als huishouding en kinderen er maar niet onder lijden”. En dan tenslotte worden de zich emanciperende vrouwen geconfronteerd met een derde muur van verzet: die van de maatschappelijke structuren: het belastingstelsel en dat van de sociale verzekeringen, de werktijden en de schooltijden, de winkelsluitingen, de leveranciers aan de deur, het gebrek aan kinderopvangmogelijkheden en de woningbouw.

Ik zie op dit moment ook niet erg veel hulp opdoemen van de kant van onze nieuwe progressieve stromingen. Integendeel: de energiebespaarders willen de tweede auto verbieden: vrouwen kunnen wel fietsen! De milieubeschermers gunnen ons geen afwasmachines, geen afvalvernietigers, geen moderne wasmiddelen: als we niet oppassen moeten we van hen binnenkort weer aan de wastobbe gaan staan. De woon-romantici trachten ons aan te praten, dat het veel fijner is om in een (zelf)verbouwde oude stadswoning te zitten of in een afgelegen boerderijtje dan in een praktische beknopte flat. En dan tenslotte de bevolkingsbeperkers, die ons vertellen, dat we nog minder kinderen zouden moeten krijgen. Ze vergeten altijd zorgvuldig erbij te vertellen, dat daarmee de vergrijzing van de bevolking en vooral de verzorgingslast van de — nog steeds ouder wordende — groep van bejaarden welhaast ondragelijk worden zal. Wie moet die verzorgingslast op zich nemen? De vrouwelijke familieleden of als die ontbreken een professionele groep vrouwen?

Neen, voorlopig is de hulp, die de tweede emancipatiegolf krijgt, eigenlijk alleen te verwachten van kleine alerte groepen: studenten meestal, die jarenlang hun eigen huishoudelijke problemen hebben moeten oplossen en nu erkennen, dat ze hun vrouw dat niet mogen aandoen, en vervolgens van enkele sociale wetenschappers, die zich in het probleem zijn gaan verdiepen. Van hen noem ik in de eerste plaats Kooy uit Wageningen, want van hem is het woord afkomstig, dat naar mijn mening als leuze en doelstelling zou kunnen fungeren voor een echte, diep in het maat-

schappelijk leven inslijpende emancipatiegolf: *desexualisering van de rollen* 6).

In een uitvoerig artikel „Vrouwenemancipatie en beleid” 7) onderscheidt Boesjes-Hommes twee stromingen in elke emancipatiebeweging: die naar *gelijkheid*, die in de periode vóór 1920 overheerste (kiesrecht en toelating tot alle opleidingen) en die nu weer te voorschijn komt in het streven naar gelijke kansen: „In de moderne sociologie worden verschillen tussen man en vrouw voornamelijk verklaard uit de verschillende rolverwachtingen, die reeds in de vroegste kinderjaren worden toegepast”. In de periode 1920-1960 overheerste echter het streven naar *gelijkwaardigheid* met name in de op eigen identiteit gerichte vrouwenorganisaties en zij constateert vervolgens:

„De nieuwste feministische stromingen benadrukken eerder weer de ongelijkheid, maar in geheel andere vorm dan de vrouwenorganisaties dit door de introductie van „gelijkwaardigheid” deden. Nu worden typisch „vrouwelijke” kenmerken als sensitiviteit, emotionaliteit, sociabiliteit en coöperatiegezindheid naar voren geschoven als een reactie op de te kille, zakelijke, ongevoelige heer-serscultuur. Het streven van deze beweging is er nu op gericht onze hele cultuur — dus ook de relatie van of met mannen — meer „feminien” te maken.

Deze onderscheiding valt merkwaardig goed samen met die, welke Jan Romein in het hoofdstuk „Het afgodsbeeld onder de stolp” geeft in zijn laatste boek. Hij zegt daar 8):

„Emancipatorische bewegingen kennen gewoonlijk twee stromingen: een, die gelijkstelling met de anderen, een, die bezinning op en erkenning van het eigene voorstaat. De laatste loopt altijd kans in conservatieve richting te verlopen.

Dit nu is wat we op het ogenblik voor onze ogen zien gebeuren: er is een kleine groep van mannen en vrouwen, die in onze maatschappij, die — in meer dan één opzicht — „oversexed” is, proberen de maatschappelijke rollen en functies te desexualiseren. Die zich afvraagt of langzamerhand het „mens-zijn” niet meer nadruk behoort te krijgen dan het „man- of vrouw-zijn” en die een duidelijke open discussie zowel in de sfeer van het gezinsleven als in die van de arbeidsmarkt daarvoor nodig acht. En er is een interfererende stroming, die opnieuw neigt naar versterking van de vrouwencultuur. Binnen die cultuur zal dan nog wel een strijd moeten worden uitgevochten tussen de spijkerbroekengeneratie en de „mevrouwen met hoedjes”, maar in wezen zijn praatgroepen niet anders bezig dan vormingswerksters en is het woord feminien niet zo verschillend van het oude begrip „zorgend in de wereld staan”.

Het Jaar van de Vrouw

In deze situatie worden we dan nu geconfronteerd met een „Jaar van de Vrouw” en de Nederlandse regering maakt daar veel werk van: benoemt Adviescommissies en stelt bedragen beschikbaar voor een „emancipatiebeleid”. Men vraagt zich af waaruit zulk een „beleid” zou kunnen bestaan. Een lijstje van korte-termijn-verlangens valt zo al wel op tafel te leggen: er moeten een paar onrechtvaardigheden weggenomen worden uit de sociale verzekeringswetgeving en misschien kan er nog een beetje gesleuteld worden aan de belastingwetten (maar het meeste, wat je op dat punt kunt bedenken, komt alleén maar ten goede aan de hogere inkomensgroepen). Verder kunnen er een paar verouderde bepalingen worden geschrapt uit de Arbeidswet 9) en kan er misschien nog een enkele beroepsopleiding (de KMA?) voor vrouwen worden opengesteld. Daarmee hebben we het voor de eerste tijd wel zowat gehad: het voorstel — afkomstig van Joke Kool-Smit — om te bepalen, dat er evenveel vrouwen als mannen moeten zitten in de openbare lichamen, is onder de huidige omstandigheden pure romantiek.

Wat kan er dan verder met al dat geld en al die energie gebeuren? Ik vrees, dat het terecht komt in de sfeer, waar velen het altijd al naar toe hebben willen trekken: in die van „bewustwording” en de „vorming”, kortom in de oude vrouwencultuur.

De bestaande vrouwenorganisaties hebben op deze situatie al geanticipeerd door juist in deze maand een fusie van drie grote federaties (Nederlands Vrouwen-Comité, Federatie voor Vrijwillige Hulpverleningen Nationale Vrouwenraad tot stand te brengen. In de aankondiging van deze nieuwe Nederlandse Vrouwenraad wordt hoog opgegeven van de macht van meer dan een miljoen georganiseerde vrouwen. Dit laatste is een vergissing: ook de grootste organisatie moet beschikken over machtsmiddelen om macht te kunnen uitoefenen. En welke machtsmiddelen zouden in aanmerking komen? Politieke macht hebben ze niet, die loopt via de politieke partijen. Economische macht zouden ze wellicht als consumenten kunnen uitoefenen, maar op die basis zijn ze niet gegroepeerd. Stakingen? In eenmansbedrijven is daar nooit veel van terecht gekomen! Financiële macht ontbreekt ook, omdat de grootste groep bestaat uit vrouwen, die geen eigen inkomen hebben. Over het gebruik van geweld als machtsmiddel hoeven we hier niet te spreken en dan blijft alleen één vorm van machtsmiddel over: prestige of statusoverwicht. Misschien dat de gebundeld georganiseerde vrouwen in Nederland daarvan een beetje kunnen opbrengen, met name via de media. En met dat prestige zullen ze dan een klein beetje pressie kunnen uitoefenen en de mannenmaatschappij zal aan die pressie een héél klein beetje toegeven, bijv. „in het kader van het Jaar van de Vrouw”.

Maar echte emancipatie bereiken we hiermee natuurlijk niet. Echte emancipatie betekent niet alleen desexualisering van de rolpatronen in het gezin, maar ook van de rollen, zoals ze worden uitgeoefend in de maatschappij. En dat betekent, dat er door individuele vrouwen zelfstandig stappen moeten worden gezet in de richting van „mannenposities” in de maatschappij en dat de maatschappij dit streven naar gelijkheid honoreren moet. Dit houdt natuurlijk in, dat we jongens en meisjes dezelfde opleiding moeten geven en dezelfde kansen moeten bieden bij sollicitaties, maar het gaat veel verder: het betekent ook, dat wij vrouwen de taal moeten leren spreken van de mannencultuur, de mechanismen moeten leren begrijpen, de discussies moeten volgen en meevoeren en de aspiraties tot de onze moeten maken. Dat zal wel betekenen, dat we een grotere rationaliteit moeten opbrengen dan tot dusver van ons geëit werd en met de „harde zakelijkheid” moeten leren leven. We hebben trouwens bij dit ingroeien in de „mannencultuur” nog altijd de keuze tussen verschillende alternatieve culturen! Maar het zal in alle gevallen wel betekenen, dat we zelf moeten masculiniseren voordat we eraan kunnen gaan denken om de maatschappij te femininiseren.

Voor een programma van desexualisering, zoals ik hierboven heb trachten te schetsen, is een jaar natuurlijk veel te kort — daaraan hebben de Dolle Mina's volkomen gelijk. Bovendien komt het op een ongelukkig moment: in een recessie is men in het algemeen niet vriendelijk tegenover nieuwe groeperingen, die zich aanmelden op de arbeidsmarkt. Maar een aantal vrouwen uit de jongere generaties zijn de opmars desondanks begonnen naar een maatschappij, die hun als mensen waardeert en niet langer hun vrouw-zijn centraal stelt. Drie van hen zijn er bijv. dit jaar in geslaagd toegang te krijgen tot de Amsterdamse effectenbeurs. Tegenover hen en tegenover de vrouwen, die op andere geïsoleerde plaatsen proberen zich staande te houden als collega en volwaardige mede-werker, lijkt mij dit Jaar van de Vrouw eerder een belediging dan een aanmoediging.

H. Verwey-Jonker

6) Prof. Dr. G. A. Kooy, *Sexedifferentiatie en welzijnsbeleid*. Nog ongepubliceerd artikel, 1975.

7) Prof. Dr. R. W. Boesjes-Hommes, *Vrouwenemancipatie en Beleid*. In de bundel *Gelijkheid en Ongelijkheid in Nederland*, die dit jaar zal uitkomen bij Samsom in Alphen a/d Rijn.

8) *Op het Breukvlak van twee eeuwen*, Brill-Querido, blz. 344 e.v.

9) Met het oog hierop heeft de Nederlandse regering als derde na Zweden en Israël het internationale verdrag opgezegd, dat nacht- en arbeid voor vrouwen verbiedt.

Enkele gedachten over de (analyse van de) arbeidsmarkt

DR. A. C. VAN WICKEREN *

De bestrijding van de huidige werkloosheid vereist een zeer gedetailleerd beeld van de situatie op de arbeidsmarkt. Tot nu toe heeft de arbeidsmarktonderzoeker slechts cijfers over het aantal vacatures en de arbeidsreserve tot zijn beschikking. Andere cijfers die op de arbeidsmarkt betrekking hebben, zoals volkstellingscijfers, komen met tussenpozen van 10 jaar, terwijl de Statistiek werkzame personen onvolledig en te weinig gedetailleerd is. In dit artikel toont Dr. A. C. van Wickeren, hoofd van het Bureau voor Economisch Onderzoek van de gemeente Rotterdam, dat de cijfers over het aantal vacatures en de arbeidsreserve onvoldoende zijn voor een juiste analyse van het arbeidsmarktgebeuren. Hij pleit daarom voor een integrale analyse van de arbeidsmarkt en dus mede voor het frequent ter beschikking komen van volledige gegevens betreffende het aantal arbeidsplaatsen en de beroepsbevolking. Tot slot besteedt de auteur aandacht aan een mogelijke ontwikkeling van de arbeidsmarkt in het Rijnmondgebied en aan vervroegde pensionering.

Inleiding

Het lezen van hetgeen in de loop der jaren aan arbeidsmarktanalyses en -beschouwingen — stoelend op de verwerking van Nederlands cijfermateriaal — in de vakpers is verschenen, is een bezigheid die een economisch adviseur van een lokale overheid nauwelijks optimistisch kan stemmen; zeker niet in een tijd als deze, waarin een juist en gedetailleerd inzicht in het arbeidsmarktgebeuren zozeer is gewenst. Wat is namelijk het geval?

Met betrekking tot verreweg de meeste regio's (incl. Rijnmond) beschikt de onderzoeker/beleidsadviseur slechts over twee, overigens uit één en dezelfde bron stammende, soorten van cijfers aangaande de arbeidsmarkt. Met behulp van deze cijfers moet hij proberen de ontwikkelingen op de markt te volgen. Bedoeld worden de bij de Gewestelijke Arbeidsbureaus geregistreerde arbeidsreserve- en arbeidsvraagcijfers (GAR- resp. GAV-cijfers). Andere op de arbeidsmarkt te betrekken gegevens, zoals volkstellingsgegevens, bedrijfstellingscijfers en de *Statistiek werkzame personen*, zijn met tussenpozen van een decennium en bovendien met grote vertraging (who is to blame?) beschikbaar en/of zijn onvolledig. Dus valt de arbeidsmarktonderzoeker terug op de GAR- en de GAV-cijfers.

Nu wil ik om misverstanden te voorkomen heel duidelijk stellen, dat de GAR- en de GAV-cijfers beschouwd moeten worden als een „bijproduct” bij het hoofdproduct van de GAB's, dat bestaat uit arbeidsbemiddeling op de korte termijn en dat niet dient als een bron voor wetenschappelijk onderzoek. Wat het verstrekken van cijfers betreft hebben de GAB's dus duidelijk een andere taak dan het CBS.

Ik wil geen poging ondernemen om de oorzaken en de daarmee samenhangende richting van de vertekeningen in de GAR- en de GAV-cijfers ten opzichte van het werkelijk additioneel arbeidsaanbod resp. de werkelijk onbezette arbeidsplaatsen af te schilderen. Degenen die daarover geïnformeerd willen worden, verwijs ik naar de GAB-directies (die ik ook op dit punt zeer informatief heb bevonden) of naar het rapport *Arbeidsmarktverkenning* (voorjaar 1974) van de Werkgroep Arbeidsmarktanalyse van de Raad voor de Arbeidsmarkt van de SER. Waar het mij vooral om gaat

is het leveren van een pleidooi voor aanvullend cijfermateriaal. De verzameling, verwerking en beschikbaarstelling daarvan zullen het niet alleen mogelijk maken de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt(en) beter en vollediger te beschrijven, doch scheppen tevens een betere basis voor theorievorming met betrekking tot de verklaring van arbeidsmarktverschijnselen.

Ik meen dat in dit streven een kritische evaluatie van recent arbeidsmarktonderzoek past, dat is weergegeven in het artikel van P. G. Clavaux 1). Ten aanzien daarvan maak ik allereerst een aantal methodologische opmerkingen.

Methodologische opmerkingen

Het is zeer wel mogelijk dat er tussen de omvang van de arbeidsmarktreserve en de omvang van de vacatures bij afwezigheid van structurele werkloosheid een bepaald verband bestaat, dat is op te vatten als de synthese van twee andere verbanden:

- de relatie tussen de „stand van de conjunctuur” en de omvang van de vacatures;
- de relatie tussen de „stand van de conjunctuur” en de omvang van de arbeidsmarktreserve.

In de wetenschappelijke analyse dient echter eerst de theorie te worden geleverd, die bepalend is voor de twee zojuist genoemde deelverbanden. Daarna dienen de schattingsproblemen onder ogen te worden gezien.

Rechtstreekse schatting van het „synthetisch” verband tussen de vacatures (V) en de arbeidsreserve (A) is problematisch, omdat men te maken heeft met een situatie waarin zowel de verklarende als de te verklaren variabele stochas-

* De auteur dankt Drs. G. H. de Vries voor zijn constructieve commentaar ten aanzien van een eerdere versie van dit artikel.

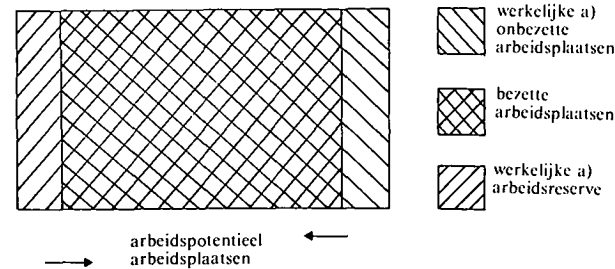
1) P. J. Clavaux, Enkele kwantitatieve aspecten van de Nederlandse werkloosheid, *ESB*, 8 januari 1975.

tisch zijn 2). In feite staat de onderzoeker dus voor de taak de „stand van de conjunctuur” te operationaliseren en de twee eerdergenoemde verbanden afzonderlijk te schatten.

De „black box”

De lezer zal uit het bovenstaande hebben begrepen, dat het werken met GAR- en GAV-cijfers minder eenvoudig is dan men het soms doet voorkomen. Daarbij komt nog dat het, afgezien van de geschetste problemen, uiterst moeilijk is zelfs uit werkelijkheidsgetrouwe cijfers betreffende het vacaturebestand en de arbeidsreserve een inzicht in de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt te verkrijgen. Figuur 1 licht dit toe.

Figuur 1. Schematische voorstelling van de arbeidsreserve, de bezette en de onbezette arbeidsplaatsen

- a) Tot de arbeidsreserve zou men vier categorieën kunnen rekenen:
- de arbeidsongeschikten zonder baan;
 - de arbeidsongeschikten, die wel op de loonlijst van een of ander bedrijf of de een of andere overheidsinstelling staan, maar in feite geen (werkelijke) arbeidsplaats bezetten;
 - de arbeidsgeschikten, die in dezelfde positie verkeren als de bovenstaande groep;
 - de arbeidsgeschikten zonder baan.

Het begrip „werkelijke arbeidsreserve” omvat alleen de laatste categorie. De tweede en derde categorie zou ik de verborgen werklozen willen noemen. Deze begripsomschrijving is nauwer dan die van Drs. L. Hoffman in zijn *ESB*-bijdrage van 22 januari 1975. Hij rekent de werkloze arbeidsongeschikten (de eerste categorie: zie hierboven) ook tot verborgen werklozen. Deze categorie is echter niet in figuur 1 ondergebracht. De quasi-arbeidsplaatsen bezet door arbeidsgeschikten en -ongeschikten zitten in de „black box”. De onbezette arbeidsplaatsen (zie figuur 1) zijn echter alle reële arbeidsplaatsen.

In feite baseert men zich bij een analyse van de vacatures en de arbeidsreserve op de randen van figuur 1. Wat zich echter tussen deze randen, dus op het vlak der bezette arbeidsplaatsen en quasi-arbeidsplaatsen, afspeelt blijft een duistere zaak. Neemt de omvang van de „black box” toe en/of verandert hij van samenstelling? De cijfers over de arbeidsreserve en het aantal vacatures verschaffen hierover weinig informatie. Immers, de arbeidsreserve kan ook toenemen doordat de beroepsbevolking toeneemt, terwijl de onbezette arbeidsplaatsen kunnen toenemen doordat het totaal aantal arbeidsplaatsen toeneemt. In feite kunnen alle vier verticale lijnen uit figuur 1 onafhankelijk van elkaar verschuiven

De arbeidsmarktpyramide en de arbeidsmarktbalans

Om al de genoemde redenen en ter wille van een betere beleidsvoorbereiding pleit ik voor een integrale analyse van de arbeidsmarkt (het openen van de „black box”) en daarmee impliciet voor frequent ter beschikking komen van volledige gegevens betreffende het aantal arbeidsplaatsen en de beroepsbevolking.

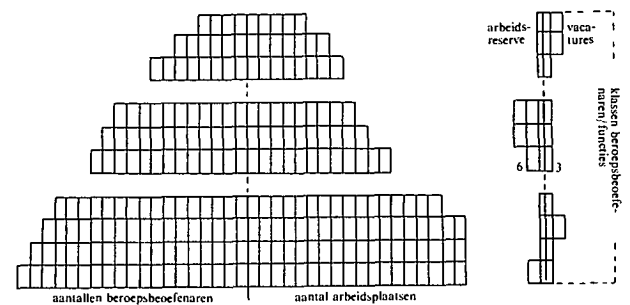
Om mijn gedachtegang wederom te illustreren, presenteer ik figuur 2 wat men een arbeidsmarktpyramide zou kunnen noemen. Links van de verticale lijn is de totale beroepsbevolking (werkwillige arbeidsgeschikten) in beeld gebracht en rechts het totale arbeidsplaatsenbestand, zo

mogelijk excl. de quasi-arbeidsplaatsen. De lagen van deze pyramide worden gevormd door beroepsgroepen/arbeidsplaatsen, die zodanig begrensd zijn, dat de overgang naar de aangrenzende categorieën jarenlange voorbereidingstijd kost of op bijkans onoverkomelijke psychische en inkomensproblemen stuit.

Naar mijn indruk zijn er in een economisch hoog-ontwikkelde samenleving als de Nederlandse of die van Rijnmond enkele duizenden van zodanige categorieën te onderscheiden. Vandaar dat de onderstaande arbeidsmarkt-pyramide onderbroken is door stippellijnen.

Ter voorbereiding op hetgeen later volgt zij opgemerkt, dat aangenomen is dat de beroepsbeoefenaren met geen en zeer weinig beroepsscholing (en de voor hen geschikte arbeidsplaatsen) onderin de pyramide te vinden zijn — zij zijn met andere woorden het talrijkst — midden in de pyramide vindt men degenen met een middelmatige opleiding en de daarbij passende arbeidsplaatsen, bovenaan de pyramide vindt men de hoogst geschoolde beroepsbeoefenaren (en hun arbeidsplaatsen), deze zijn dus het minst talrijk verondersteld.

Figuur 2. Schema van een arbeidsmarktpyramide en van een arbeidsmarktbalans

Door de aantallen beroepsbeoefenaren en de aantallen arbeidsplaatsen per categorie van elkaar af te trekken, verkrijgt men de, wat men zou kunnen noemen, arbeidsmarktbalans. Werkloosheid in een bepaalde beroepsklasse staat links van de „evenwichtskolom” en arbeidsplaatsoverschotten rechts. De interpretatie van figuur 2 is als volgt.

Gewerkt is met een „evenwichtskolom” in plaats van met een (verticale) evenwichtslijn. In deze kolom zijn de z.g. frictiewerklozen en de als gevolg van frictieverschijnselen onbezette arbeidsplaatsen opgenomen. Beide verschijnselen komen voor binnen de afzonderlijke echelons 3). Overigens vallen initiële overschotten op de, door de diverse echelons aangegeven, arbeidsmarkten na een zekere frictieperiode weg. Tussen de bedoelde deelarbeitsmarkten handhaven zich echter overschotten en tekorten over langere tijd; m.a.w. ze zijn structureel van aard.

Indien duidelijkheidshalve wordt aangenomen, dat figuur 2 betrekking heeft op een situatie waarin geen sprake is van

2) In het eenvoudigste geval is de genoemde relatie gemakkelijk af te leiden:

$$\text{neem aan } A = a_0 - a_1 C$$

$$\text{en } V = \beta_0 - \beta_1 C$$

waarin C de stand van de conjunctuur voorstelt.

$$\text{Dan geldt: } V = \frac{\beta_1}{a_1} A + \left(\beta_0 - \frac{\beta_1 a_0}{a_1} \right)$$

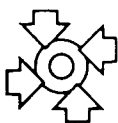
Echter dergelijke eenvoudige verbanden kunnen niet worden verwacht in werkelijkheid te bestaan, waardoor de wiskundige specificatie voor een afzonderlijk probleem zorgt.

3) Het feit dat de evenwichtskolom over de volle hoogte van de pyramide even dik is getekend impliceert, dat de frictiewerkloosheid procentueel hoger is naarmate men kwalitatief hogere echelons beziet. Deze weergave heeft geen theoretische basis, maar is slechts gekozen ter wille van de duidelijkheid van de presentatie.

Hebt u (straks) COMPUTER- PROGRAMMEURS en SYSTEEM- ONTWERPERS in uw bedrijf nodig?

Geef uw bekwame medewerkers een betere kans. Laat hen studeren bij Studiecentrum NOVI. Laat hen nu leren hoe zij de computer in uw bedrijf optimaal kunnen gebruiken. Bel onze afdeling voorlichting. En vraag inlichtingen. Er is een nieuwe studiegids waarin u alle cursussen vindt. Dag- en avondkursussen in tal van plaatsen. Elke studie kan worden afgesloten met een rijkskerkend-examen. Studiecentrum NOVI is een stichting, dus zonder winstdoel.

Studiecentrum NOVI
Stadhouderskade 6
Amsterdam
Telefoon: 020-16 56 66

Stichting
Het Nederlands Studiecentrum
voor Informatica

een als gevolg van conjunctuurinvloeden uitgezet of ingekrompen aantal arbeidsplaatsen (conjuncturele werkgelegenheid, noch conjuncturele werkloosheid komen er derhalve in voor), noch van seizoeninvloeden, dan geeft de arbeidsmarktbalans slechts structurele overschotten/tekorten weer.

De structurele werkloosheid heeft dus, afgezien van „fricties” 4) twee oorzaken: 1. het arbeidspotentieel overtreft het arbeidsplaatsenbestand (in figuur 2 met 3 eenheden) en 2. voor zover er van onbezette arbeidsplaatsen sprake is, sluiten deze kwalitatief niet aan op de arbeidsreserve. In het voorbeeld heeft de laatstgenoemde oorzaak van structurele werkloosheid eveneens een arbeidsreserve van 3 eenheden tot gevolg. De totale structurele werkloosheid in het voorbeeld is — afgezien van de onderbreking in de pyramide — dus 6 eenheden en met de frictiewerkloosheid mee 11 eenheden.

Het spreekt welhaast voor zich zelf, dat één arbeidspyramide slechts het begin kan zijn voor een nauwkeurige arbeidsmarktanalyse en een zorgvuldig arbeidsmarktbeleid. Immers, een reeks van elkaar vrij snel — dat wil zeggen met tussenpozen van hoogstens een jaar — opvolgende arbeidspyramiden is vereist om de conjuncturele invloeden en een verantwoorde wijze van de structurele invloeden te kunnen (onder)scheiden. Dit onderscheid is een dringende beleidsvraag, omdat de bestrijding van beide typen werkloosheid, evenals van de diverse soorten van structurele werkloosheid overigens, zoals bekend, de aanwending van verschillende beleidsinstrumenten vereist.

Enkele problemen

Bij de arbeidspyramide doet zich echter een nog onbesproken complicatie voor. Bedoeld wordt de theoretische afgrenzing van het geografisch gebied, waarop de arbeidspyramide betrekking heeft c.q. dient te hebben. Uiteraard vindt de afgrenzing (van een coherent gebied van woonwerkrelaties) plaats op grond van in- en uitgaande pendelstromen. Tot welke relatieve dikte — in termen van de beroepsbevolking in de woonregio en/of het aantal arbeidsplaatsen in de „werkregio” — de pendelstromen dienen af te nemen om van interarbeidsmarktstromen i.p.v. van stromen binnen één en dezelfde arbeidsmarkt te kunnen spreken, is een probleem dat slechts op arbitraire wijze kan worden opgelost.

Een tweede probleem is, dat de arbeidsmarkttrayons met betrekking tot de diverse beroepsgroepen niet allemaal even groot zijn. Sommige beroepscategorieën pendelen traditioneel over grote afstanden, andere beschikken over relatief goede vervoersmedia of andere faciliteiten (flexibele werktijden), waardoor zij verderaf kunnen wonen zonder meer dan gemiddelde reistijden te maken. Toch zou een m.i. onverantwoorde complicatie in de analyse worden ingevoerd, indien men de lagen van de arbeidspyramide naar geografisch betrekkingengebied zou differentiëren.

Een ander probleem is, dat men bij handhaving van het theoretisch criterium — bijv. pendelstromen tussen arbeidsmarkten „mogen” niet meer dan 1% van het aantal arbeidsplaatsen in de werkregio en niet meer dan 5% van de beroepsbevolking in de woonregio bedragen — niet kan verwachten dat de arbeidsmarkt in geografische zin een constante is. Suburbanisatie, verbetering van de verkeersinfrastructuur, toenemende motorisering en toeneming van de beperkingen op het autogebruik enz. beïnvloeden de om-

4) Indien in het linker gedeelte van de pyramide ook diegenen zouden zijn opgenomen, die zich weliswaar in de actieve leeftijdsgroepen bevinden, maar om enigerlei reden als arbeidsongeschikt moeten worden aangemerkt, dan zou dit neerkomen op een verdikking van de evenwichtskolom, links van de evenwichtslijn. Aangenomen is, zoals gesteld, dat de linkerkant van de pyramide een reële weergave van het arbeidspotentieel is.

vang en de richting van de pendelstromen. Met deze complicatie dient m.i. wel rekening te worden gehouden.

Tenslotte staat de omvang en de samenstelling van het arbeidsaanbod (arbeidspotentieel) op de meeste arbeidsmarkten onder invloed van in- en uitgaande migratiestromen. Ik meen echter dat deze factor het beste op één lijn kan worden gesteld met de andere factoren, die de omvang en/of de samenstelling van het arbeidsmarktaanbod beïnvloeden. Hiermede wil uiteraard niet zijn gezegd, dat men bij de analyse van de oorzaken van wijzigingen in het arbeidsaanbod de (bruto)migratiestromen niet apart dient te bezien; bedoeld is slechts, dat men bij de geografische afgrenzing van deze of gene arbeidsmarkt geen rekening behoeft te houden met de in omvang verschillende recruiteringsrayons en vestigingsgebieden van de diverse categorieën van immigranten resp. emigranten.

De mogelijke ontwikkeling van de arbeidsmarkt in het Rijnmondgebied

Ik zal thans pogen aan de hand van het ontwikkelde begrippenapparaat de arbeidsmarktontwikkelingen in het Rijnmondgebied gedurende het afgelopen decennium tentatief te beschrijven en op de mogelijke consequenties van een veel gehoorde suggestie te wijzen.

Het is algemeen bekend, dat de recessie van 1967/1968 niet aan de GAR-cijfers met betrekking tot het Rijnmondgebied is af te lezen (wel enigszins aan de GAV-cijfers), maar de economische teruggang sinds eind 1972 wel. Hoe is dit verklaarbaar? Waarschijnlijk was er in 1967/1968 nog sprake van een groot structureel overschot aan arbeidsplaatsen in het Rijnmondgebied. Toen er dus, als gevolg van de inzakkende conjunctuur, arbeidsplaatsen in het Rijnmondgebied verloren gingen en mensen ontslagen werden, resulteerde dat hooguit in een iets toegenomen frictiewerkloosheid 5), maar niet in (conjuncturele) werkloosheid. Immers de ontslagenen vonden binnen een periode gelijk aan of niet veel langer dan de frictieperiode onbezette arbeidsplaatsen.

De huidige situatie is echter een geheel andere. Structureel heeft zich een viertal ontwikkelingen voorgedaan:

- het totaal aantal arbeidsplaatsen is verminderd;
- de samenstelling van het totaal aantal arbeidsplaatsen heeft wijzigingen ondergaan;
- de omvang van de beroepsbevolking is niet of nauwelijks veranderd, mede als gevolg van de immigratie van buitenlandse arbeidskrachten;
- de samenstelling van de beroepsbevolking heeft zich gewijzigd en wel in sterkere mate dan die van het aantal arbeidsplaatsen.

In de zomer van 1972 hadden de bovengenoemde factoren een structurele werkloosheid met een kwantitatieve component en met een kwalitatieve component doen ontstaan. Als gevolg van een conjunctureel bepaald extra aanbod van arbeidsplaatsen (vraag naar arbeidskrachten) vond echter meer dan compensatie plaats van genoemde structurele werkloosheid. Daardoor bleef, ondanks de verslechterde afstemming van de structuur van het aantal arbeidsplaatsen op de structuur van de beroepsbevolking de totale GAR op een laag peil. Sindsdien is het conjuncturele overschot aan arbeidsplaatsen omgeslagen in een conjunctureel tekort, terwijl de structurele werkloosheid nog is toegenomen.

Vervroegde pensionering

Aangenomen dat vervroegde pensionering onomkeerbaar is, wordt daardoor de omvang van het arbeidspotentieel structureel verkleind, waardoor — naar mag worden aange-

nomen — de genoemde omvang beter zal worden afgestemd op de omvang van het aantal arbeidsplaatsen; structureel bezien wel te verstaan. Anders gezegd, de kwantitatieve component van de structurele werkloosheid wordt geheel of gedeeltelijk geëlimineerd. Wat gebeurt er echter met de kwalitatieve component van de structurele werkloosheid? Daarover is naar mijn mening minder gemakkelijk een uitspraak te doen. Men kan niet volstaan met een vergelijking van de structuur van de (reële) arbeidsreserve, gekarakteriseerd naar opleidingsniveau en opleidingsrichting 6), met de structuur van de zeg 63- tot 65-jarigen; zelfs niet in het geval dat de opleidingsniveaus en -richtingen van deze laatsten zeer goed aansluiten bij de eisen die de door hen bezette arbeidsplaatsen stellen. Daarenboven zou men dienen te weten hoeveel verborgen werklozen er in de „black box” zitten, die door zouden kunnen schuiven naar de, als gevolg van vervroegde pensionering, vrijkomende arbeidsplaatsen.

Uiteraard helpt een dergelijke doorschuiving de werkloosheid onder jongeren met voor een deel een relatief hoog opleidingsniveau, maar met weinig ervaring, niet direct oplossen. Immers, de voor deze groep passende arbeidsplaatsen zullen noch door de 63- tot 65-jarigen, noch door de verborgen werklozen (door deze laatste per definitie niet) worden ontruimd. Een dergelijk proces zou echter de rentabiliteit van vele bedrijven ten goede komen, waardoor de kans op het scheppen van nieuwe, ten dele geheel anderssoortige, arbeidsplaatsen toeneemt.

Indirect en op lange termijn kan dus een grotere bijdrage worden verwacht van vervroeging van de pensioengerechtigde leeftijd aan het probleem der structurele werkloosheid.

Conclusie

Als voorzichtige conclusie uit het bovenstaande kan worden gesteld, dat vervroegde pensionering de structurele werkloosheid aanvankelijk minder zal doen afnemen dan op zuiver getalsmatige gronden kan worden verwacht, doch dat op de lange termijn een additionele indirecte positieve invloed van een dergelijke maatregel op de structurele werkloosheid mogelijk is.

Een kwantificering van de genoemde directe en indirecte effecten lijkt voorshands onmogelijk, behalve voor die gebieden met betrekking waartot men, op grond van additioneel cijfermateriaal, de meermalen genoemde „black box” kan openen.

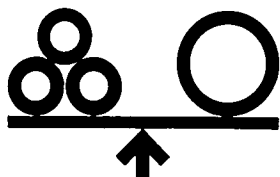
Dit leidt tot de conclusie dat vervroeging van de pensioengerechtigde leeftijd met één, twee, drie enz. jaren, afhankelijk van het aantal arbeidsplaatsen dat men in eerste instantie ontruimd wenst te zien, een maatregel is waarvan men in feite de effecten (nog) niet kan overzien en waarmee dus de uiterste voorzichtigheid dient te worden betracht.

Een gelijkmatigere (eerlijkere) verdeling van het beschikbare werk over allen die volgens de huidige normen tot het arbeidspotentieel (beroepsbevolking) worden gerekend, lijkt mij op dit moment een beter alternatief tot inkrimping van het arbeidspotentieel (gemeten in manuren) dan vervroeging van de pensioengerechtigde leeftijd.

A. C. van Wickeren

5) Strikt genomen heeft de frictiewerkloosheid dus ook een conjuncturele component.

6) Aan het begrip opleidingsrichting refereren begrippen als „technisch”, „administratief”, „commercieel” enz.

Koppeling van de olieprijsen aan de SDR of aan een andere valutacocktail

DRS. M. G. M. BERBEN*

Reeds geruime tijd is er bij verschillende olieproducerende landen onrust ontstaan naar aanleiding van de inkomstenderving als gevolg van de gedurende enkele maanden in waarde t.o.v. de meeste andere valuta's dalende dollar. Om die reden wordt er door deze landen op aangedrongen te bewerkstelligen, dat de waarde van de dollar een stabiel karakter krijgt. Mochten de Verenigde Staten en/of de andere industriële landen, zoals Japan en de Westeuropese landen, hieraan geen gevolg geven of niet in staat zijn de fluctuaties van de dollarwaarde te beperken, dan dreigen de OPEC-landen maatregelen te treffen ten einde de inkomsten van hun belangrijkste exportprodukt te beschermen. De waardedaling van de dollar leidt volgens de OPEC-landen tot een daling van de inkomsten met een analoog percentage. Het is echter niet de inkomstenstroom, luidende in dollars, maar de koopkracht t.o.v. de niet-dollar-landen die wordt beperkt.

De mogelijkheden van de OPEC-landen de koopkracht te handhaven

Sinds het eenzijdige besluit van de olieproducerende landen om de olieprijsen te verhogen, zijn de valuta's van de overige belangrijke handelspartners van de OPEC-landen met de in tabel 1 genoemde percentages t.o.v. de dollar gewijzigd. Hieruit blijkt, dat in het bijzonder de koopkracht t.o.v. Duitsland, België, Frankrijk en Nederland sterk is aangetast.

Tabel 1. Verandering van de valuta's t.o.v. de dollar van de belangrijke handelspartners van de OPEC-landen a)

Valuta	I januari 1974	Ultimo februari 1975	In %
DM	2.703	2.285	+ 15,5
Bfrs.	41.32	34.10	+ 17,5
Ffrs.	4.708	4.168	+ 11,5
Hfl.	2.824	2.347	+ 16,9
£	2.3232	2.4268	- 4,5
Yen	280.00	286.00	- 2,4

a) Bron: *International Financial Statistics*, april 1975.

Recentelijk is door een tweetal olieproducerende landen (Saoedi-Arabië en Iran) besloten hun nationale valuta los te koppelen van de dollar. De vóór die tijd geldende handhaving van de dollarpariteit impliceerde dat de nationale valuta bij een deprecieërende dollar eveneens in waarde daalde t.o.v. de overige industriële valuta's. Dit had tot gevolg dat de import uit de niet-dollar-landen in nationale valuta steeds duurder werd.

Ontkoppeling van de nationale valuta aan de dollar is een van de mogelijkheden de importprijsstijging in nationale valuta te beperken. Beide landen besloten de waardebeoordeling van hun valuta voortaan te verbinden met de waarde van de SDR.

Ten einde de waardefluctuaties van de SDR, ontstaan als gevolg van het zweven van de dollar, te mitigeren heeft het Comité van Twintig van de IMF besloten met ingang van 1 juli 1974 het z.g. „standard basket” te kiezen als waardebeoordeling voor de SDR. Het aandeel en de keuze van de valuta's in de SDR werd bepaald door het aandeel van het betreffende land in de totale wereldexport van goederen en diensten (minimaal 1%). Op grond hiervan kwamen de in tabel 2 vermelde valuta's in aanmerking.

Tabel 2. Munteenheid per SDR (I) en het aandeel van de valuta's op 28 juni 1974 (II)

	I	II (in %)
Amerikaanse dollar	0,40	33
DM	0,38	12,5
£	0,045	9
Ffrs.	0,44	7,5
Yen	26,0	7,5
Canadese dollar	0,071	6
Lire	47,0	6
Gulden	0,14	4,5
Bfrs.	1,6	3,5
Zweedse Kr.	0,13	2,5
Australische dollar	0,012	1,5
Deense Kr.	0,11	1,5
Noorse Kr.	0,099	1,5
Spaanse peseta	1,1	1,5
Oostenrijkse schilling	0,22	1
Zuidafrikaanse rand	0,0082	1

Een depreciatie van de dollar t.o.v. de overige „basket”-munten impliceert dat

de waarde van de SDR en als gevolg van de koppeling aan deze, ook de genoemde Arabische valuta's, uitgedrukt in dollars toeneemt. Hoewel het procentuele aandeel in de waardebeoordeling van de SDR varieert zal de appreciatie van de SDR t.o.v. de dollar, uitgaande van de aandelen op 28 juni 1974, ongeveer gelijk zijn aan tweederde van het depreciatiepercentage van de dollar, omdat deze 33% van het „basket” uitmaakte. Deprecieert de DM, dan apprecieert de SDR luidende in DM met zevenachtste maal het depreciatiepercentage van de DM. Hierbij wordt verondersteld dat het percentage waarmee de dollar depreciert gelijk is aan het percentage waarmee alle overige „basket”-valuta's appreciëren.

Koppeling van Arabische munten aan de SDR impliceert in dit geval een appreciatie t.o.v. de dollar met een analoog percentage als de waardestijging van de SDR. Ten opzichte van de overige „basket”-valuta's deprecieëren de Arabische valuta's.

In nationale valuta houdt dit voor deze Arabische landen in dat de import uit de Verenigde Staten goedkoper wordt, terwijl de import uit de andere „basket”-landen duurder wordt. Het voordeel van deze situatie is echter dat de import minder snel in prijs (in nationale valuta) stijgt uit de overige industriële landen dan in de oude situatie, zodat het binnenlands prijspeil van deze OPEC-landen een stabiel karakter krijgt.

Voor Saoedi-Arabië, dat de \$-Rial-verhouding dagelijks bepaalt aan de hand van de waarde van de SDR, impliceert dit besluit de introductie van een flexibel wisselkoersstelsel. Iran zal daarentegen de \$-Rial-koers eerst aanpassen, indien gedurende vijf achtereenvolgende dagen de actuele SDR-Rial-koers met 2,25% naar boven of beneden de middenkoers t.o.v. de dollar heeft overschreden. Mocht dit zo zijn, dan zal de dan geldende \$-Rial-koers als nieuwe middenkoers worden aangehouden. Het hele systeem werkt in feite als een „crawling-peg-system”.

* De auteur is medewerker aan het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

De koppeling van deze OPEC-valuta's aan de SDR kan een eerste indicatie zijn dat de olieprijs in de naaste toekomst gekoppeld worden aan de waarde van de SDR. Dit geeft de mogelijkheid de dalende koopkracht t.o.v. de olie-inkomsten gedeeltelijk te beperken.

De implicaties van de koppeling van de olieprijs aan de SDR

In de huidige situatie, waarbij de olieprijs zijn gekoppeld aan de dollar, zijn zowel reken- als betaalmiddel is, impliceert een depreciatie van de dollar, dat de landen, wier valuta's niet aan de dollar zijn gekoppeld, in nationale valuta minder betalen voor de aardolie-import. In welke orde van grootte deze reductie sinds 1 januari 1974 voor de geïndustrialiseerde landen is, geeft tabel 1 aan.

Bij koppeling van de aardolieprijs aan de SDR verliest de dollar de functie van rekeneenheid, maar behoudt de betaalmiddelfunctie. Zoals aangetoond zal de appreciatie van de dollarwaarde van de SDR niet gelijk zijn aan het depreciatiepercentage van de dollar. Afhankelijk van de plaats van de valuta's binnen het internationale monetaire systeem, zal bij koppeling van de olieprijs aan de SDR een aantal gevallen moeten worden onderscheiden.

- Depreciatie van de dollar impliceert dat de Verenigde Staten in dollars meer voor de olie-import moeten betalen.
- De overige „basket”-landen zullen in nationale valuta minder voor hun aardolie betalen, maar meer dan in de situatie, waarbij de dollar reken- en betaalmiddel is. Combinatie immers van de geapprecieerde „basket”-valuta en de SDR betekent dat de eerste in waarde stijgt t.o.v. de SDR.
- De implicatie voor de landen die niet zijn vertegenwoordigd in de waarde-bepaling van de SDR is afhankelijk van de valuta die men volgt. Het is evident dat koppeling van de valuta aan de dollar betekent dat de aardolie in nationale valuta en/of dollars duurder wordt. Dit geldt o.a. in veel gevallen voor de ontwikkelingslanden, die hun pariteit t.o.v. de dollar (min of meer) handhaafden. Volgt de betreffende valuta de fluctuaties van de SDR (zoals gebeurt door Iran en Saoedi-Arabië) dan impliceert dit dat hun valuta met hetzelfde percentage apprecieert als de SDR t.o.v. de dollar; m.a.w., in zulke gevallen zal geen verandering plaatsvinden met betrekking tot de oliebetalingen luidend in nationale valuta. Een voordeliger positie blijft ingenomen door die valuta's die één of een groep valuta's (zoals bijv. in het geval van de slangvaluta's) van de overige „basket”-valuta's volgen. Deze landen betalen, evenals het „basket”-valuta-land, in nationale valuta minder voor hun aardolie. Een vierde categorie binnen

de groep „rest-landen” bestaat uit die landen die zweven t.o.v. de overige valuta's. Over de uitkomsten van deze groep zijn geen eenduidige uitspraken te doen.

- Tenslotte de olie-exporterende landen. Deze zullen bij een depreciatie van de dollar hun inkomsten luidende in dollars zien toenemen. De olie-rekeningen vinden immers in de naaste toekomst nog steeds plaats in dollars.

Koppeling van de olieprijs aan de SDR impliceert tevens dat de olie-exporterende landen de geïmporteerde inflatie uit de niet-dollar-landen als gevolg van de depreciërende dollar beperken, terwijl de import uit de Verenigde Staten en uit de landen, die de dollarpariteit handhaven, een neerwaarts effect sorteren op de binnenlandse prijzen. Het moge verder duidelijk zijn dat alle landen, die in nationale valuta minder voor hun olie-import betalen een neerwaarts effect op de prijsstijging hebben, terwijl in het omgekeerde geval een verdere prijsstijging actueel wordt. In welke orde van grootte het algemene prijspeil wordt beïnvloed, is o.a. afhankelijk van de hoeveelheid geïmporteerde aardolie per eenheid bruto nationaal produkt. Indien de dollar apprecieert zal het omgekeerde beeld relevant zijn.

Het effect van de koppeling van de olieprijs aan de SDR wordt wat de „basket”-valuta betreft in het volgende voorbeeld illustratief gemaakt. Op een willekeurig gekozen datum bijv. 31 januari 1974 bedroeg de SDR-waarde \$ 1,20635, terwijl de waarde van de SDR in dollartermen op 6 maart 1975 met 4,45% gestegen is tot \$ 1,2601. Indien de olieprijs was vastgesteld in SDR's en de verrekensprijs op het eerste tijdstip \$ 9,41 bedroeg, zou de prijs van de olie 7,8 maal de dollarwaarde van de SDR bedragen. Hoewel dit in de praktijk wel is gebeurd, veronderstellen we dat de olieprijs in SDR niet meer is veranderd, dit met het doel het depreciatie-effect sec aan te tonen. Als gevolg van de waarde-stijging van de SDR in dollartermen is op 6 maart 1975 de prijs van de aardolie voor de Verenigde Staten gestegen tot \$ 9,82878.

Bezien we de situatie voor een van de andere „basket”-valuta's (bijv. de gulden) dan is de volgende opstelling actueel: op 31 januari 1974 bedroeg de \$-gulden verhouding f. 2,909, zodat één „barrel” olie f. 27,37 kostte. Daar de dollar t.o.v. de gulden gedeprimeerd is, zou de olie in gulden op 6 maart 1975 per „barrel” goedkoper zijn geworden en nog slechts f. 22,10 opbrengen. Indien op 31 januari de SDR voor de olieprijs reeds rekeneenheid zou zijn geweest en de waarde van de SDR in gulden f. 3,51 zou hebben bedragen, dan zou één „barrel” olie eveneens f. 27,37 kosten. Ten gevolge van de verandering van de „basket”-valuta is de waarde van de

SDR gedaald en bedraagt op 6 maart f. 2,95934, hetgeen inhoudt dat de olie in gulden goedkoper is geworden. Een „barrel” kost dan f. 23,08. Zoals valt te constateren is de olieprijs t.o.v. de huidige situatie gestegen in nationale valuta.

Koppeling van de olieprijs aan een andere „basket”

Niet geheel ondenkbaar is het dat de olieproducerende landen besluiten hun olieprijs te koppelen aan een „basket”, waarin de dollar niet is vertegenwoordigd. Op grond van de handelsstroom van de OPEC-landen met de Europese industriële landen en Japan en de wens om hun import uit deze landen te beschermen, zou de waarde van het „basket” o.a. bepaald kunnen worden door deze valuta's.

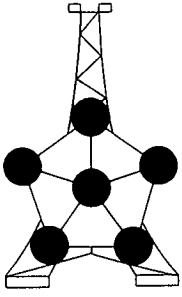
Tabel 3. Export naar de OPEC-landen (in mln. \$)

	1973	1974
Duitsland	2.228	3.916
Frankrijk	1.613	2.741
Verenigd Koninkrijk	1.802	2.589
Nederland	674	941
Japan	2.627	4.278
Verenigde Staten	3.600	6.700

Deze „basket” vervult dus de functie van rekeneenheid, terwijl de dollar als betaalmiddel blijft gehandhaafd. Geldt ook hier de veronderstelling dat een def- of appreciatie van een van de „basket”-valuta's een gelijke procentuele appreciatie resp. depreciatie van de overige „basket”-valuta's tot gevolg heeft, dan impliceert dit dat bij een appreciatie de waarde van het „basket” in termen van de appreciërende valuta met een lager percentage zal depreciëren, afhankelijk van het aandeel van de betreffende valuta in de waarde-bepaling van het „basket”. Om die reden heeft een appreciatie van een van de valuta's van het „basket” analoge gevolgen als bij de koppeling van de olieprijs aan de SDR. Het land met de appreciërende valuta zal in nationale valuta minder voor de olie-import betalen, terwijl het tegenovergestelde geldt voor de overige „basket”-landen.

Of de Verenigde Staten en andere landen, waarvan de valuta's aan de dollar zijn gekoppeld, in dollars meer voor hun olie moeten betalen, is afhankelijk van het verloop van de dollar t.o.v. het „basket”. Het is duidelijk dat ook de opbrengsten in dollars voor de olie-exporterende landen wordt bepaald door dit verloop. Tenslotte is een ander voordeel dat de waarde van dit „basket” uitgedrukt in een van de deelnemende valuta's aan geringe fluctuaties onderhevig zijn. Zoals bekend zijn namelijk een aantal Europese valuta's verbonden in de „slang”, waarbij de koersverhoudingen aan bepaalde grenzen zijn gebonden.

M. G. M. Berben

Energiepolitiek

DR. A. A. DE BOER

Na vijftien maal in zeventien maanden in *ESB* over energie te hebben geschreven — wat een leegggeschreven gevoel geeft —, beschouw ik het komende energiedebat als een welkome aanleiding om in een terugblik nog eens een aantal zaken op een rijtje te zetten. Als er namelijk geen verandering komt in het werkprogramma van regering en parlement zal nog voor het zomerreces een begin worden gemaakt met de behandeling van de energienota van minister Lubbers. Dit lijkt mij een goede gelegenheid om een schets te geven van de grote lijnen van een energiepolitiek en van de verschillende problemen die bij een dergelijke discussie aan de orde zouden moeten komen.

Het gaat hier niet om een Nederlands probleem dat op zich zelf staat, maar om een kwestie die in veel groter verband moet worden gezien, zowel politiek als geografisch. De energiepolitiek kan niet los worden gezien van de politiek op het gebied van economie, industrie en ruimtelijke ordening. Verder moet de Nederlandse politiek op het gebied van de energievoorziening worden ingepast in de Europese politiek op dit terrein.

Bij deze generale repetitie voor de grote show komen dus een aantal zaken terug die al eerder in deze *Energiekroniek* aan de orde zijn gekomen. Ik hoop dat de lezer tegen een dergelijke samenvatting geen bezwaar heeft. Overigens leert de praktijk dat men sommige dingen vaak moet herhalen; en zelfs dan nog loopt men het risico verkeerd te worden geciteerd.

Twee problemen

Bij het opzetten van een energiepolitiek of het beoordelen van een aanzet daartoe moeten twee problemen worden onderscheiden die weliswaar in onderling verband staan, maar in de praktijk een verschillende benadering eisen. Er is in de eerste plaats het algemene, lange-termijnprobleem van de groei van de vraag naar energie als gevolg van de opzwellende van onze materiële welvaart en de bevolkingsgroei en de daarmee verband houdende vrees

voor een snelle uitputting van de wereld-energie-reserves. Daarnaast is er het acute probleem met betrekking tot de huidige structuur van vraag en aanbod en de daaruit voortvloeiende vrees voor knelpunten in de olievoorziening.

De oplossing van het eerste probleem is in belangrijke mate een kwestie van mentaliteitsverandering. Deze kondigt zich al schoorvoetend aan in de vorm van het glansverlies van bepaalde energie-intensieve vormen van verspilling in de sector van de status-symboliek. Bij het filosoferen over deze kwesties moet men rekening houden met het beperkte effect van rendementsverbeteringen bij de omzettingen, omdat het hier uiteindelijk om een vraagprobleem gaat. Verder moet op mondiaal niveau nog vele decennia op een voortgaande stijging van het energieverbruik worden gerekend.

Deze voortgaande groei is vanuit een globaal grondstoffenstandpunt eerst problematisch te noemen als wij er niet in zouden slagen het groeipercentage in de komende halve eeuw tot een zeer lage waarde te reduceren. Voor de wereld als geheel moet men ervan uitgaan, dat nulgroei niet mogelijk is zolang het welvaartspeel van de derde wereld achter ligt bij het onze. Met andere woorden, iedere vermindering van de groei in de geïndustrialiseerde landen is een groot winstpunt met betrekking tot de energieproblematiek, maar ook als het nastreven hiervan succes heeft blijft groei in een groot gedeelte van de wereld nodig. Dit betekent dat wij na de komende halve eeuw toch nog op een zekere groei van het wereldenergieverbruik moeten rekenen. Dit is echter geen reden tot paniek, wel een reden tot actie 1).

Voor de onmiddellijke toekomst is het tweede probleem van groter belang. De grote rol, die de olie speelt in het huidige verbruikspakket maakt ons land en de andere Europese landen kwetsbaar, gezien de situatie op de oliemarkt. Ook al is globaal gezien de grondstoffenvoorziening op lange termijn misschien niet zo problematisch als men soms wel eens suggereert, het hoge oliegebruik van vandaag betekent dat wij in sterke mate

beslag leggen op een energiebron waarvan relatief gezien de reserves gering zijn. Dit leidt alles bij elkaar tot de noodzaak een politiek te voeren die gericht is op energiebesparing in het algemeen en besparing van olie in het bijzonder.

Voor Nederland is het een gunstige omstandigheid dat wij beschikken over eigen aardgasreserves. Onze mate van afhankelijkheid van het buitenland wordt echter geflatteerd voorgesteld als wij deze zouden willen illustreren door berekening van de netto import-behoefte. Immers, gecontracteerde aardgasleveringen aan het buitenland verlichten wel de balans, maar zij zijn niet beschikbaar als alternatief voor olie die van buiten moet komen. De belangrijke politieke vraag is, in hoeverre mag worden besloten tot een snelle uitputting van de eigen aardgasreserves gedurende de komende periode waarin de problemen op de oliemarkt een te sterke afhankelijkheid van olie minder wenselijk maakt. Zowel over de politieke vraag of dit wenselijk is als over de technische vraag hoever wij hiermee kunnen gaan en hoeveel wij in dat geval voor het nageslacht nog aan reserves overhouden lopen de meningen sterk uiteen. Een overbruggingsperiode waarin wij onze bewezen aardgasreserves in sterke mate aanspreken, heeft alleen zin als er reden is voor de daaropvolgende periode een minder gespannen situatie aan de aanbodzijde te verwachten. Zo niet, dan betekent een dergelijke politiek uitstel van executie of afwenteling van de problemen op een volgende generatie. De keuze van de minister ten gunste van een zuinig aardgasbeheer kan dus alleen worden beoordeeld als wij enig inzicht hebben in de mogelijkheden voor de energieproductie na bijv. 1985. De prognostica biedt op dit punt weinig hoopgevende mogelijkheden. Er zijn echter sinds de publikatie van de energienota ontwikkelingen gesignaleerd die aan sommige waarnemers reden geven tot gematigd optimisme. \

1) Een wereldplan voor energie, *ESB*, 6 juni 1974, blz. 469.

De hoge olieprijs zou reden kunnen geven tot optimisme met betrekking tot de beschikbaarheid van olie in de toekomst, maar behalve de prijs speelt hier uiteraard vooral de marktpolitiek van de produktielanden een grote rol. De vraag in hoeverre het theoretisch te berekenen aanbod anno 1985 en daarna in werkelijkheid zal optreden, is dan ook nauwelijks of niet te beantwoorden 2).

Verder is er momenteel een duidelijke deuk in de groeicurve waar te nemen in de vorm van een sterke vermindering van het groeipercentage. Evenmin als de ontspanning op de oliemarkt is dit een verschijnsel waarvan nu al de duurzaamheid valt te peilen en naar mijn gevoel dient men dan ook de grootste voorzichtigheid te betrachten bij het hanteren van deze ontwikkelingen als argument om te relaxen. Er is daarom geen reden het scenario van minister Lubbers, waarin hij een langzame groei en een extreme zuinigheid inbouwt, anders te zien dan op het moment waarop de energienota werd gepubliceerd, namelijk als een moeilijk haalbaar streefdoel. In dit scenario neemt het energieverbruik toe tot een niveau, dat in 1985 anderhalf maal het peil van 1973 bedraagt. Er is gekozen voor een vermindering van het aardgasverbruik, terwijl het oliebruik toeneemt, niet alleen in absolute zin, maar ook in procenten (1973: 46%, 1985: 61%), al zou het percentage bij ongebreidelde groei nog hoger liggen (1985: 73%).

Europese Gemeenschap

Deze keuze voor een sterk stijgend oliebruik en zuinigheid met aardgas zal onderwerp moeten uitmaken van nadere discussie. Bovendien moet zij worden gezien in het licht van de scenario's die in Brussel zijn gepubliceerd voor het Europa van de Negen. De huidige afhankelijkheid van olie in de Europese Gemeenschap als geheel is groter dan bij ons: men is in Europa voor meer dan zestig procent afhankelijk van olie. Men streeft er echter naar voor het jaar 1985 een percentage van ruim 40 te bereiken. Daartoe rekent men met een verhoging van het verbruik van aardgas, dat onder meer moet worden bereikt door een verdubbeling van de Europese aardgasproductie.

Een ander bekend onderscheid tussen de Nederlandse en de Europese benadering ligt in de rol die men wil toedelen aan de kernenergie. Ik wil hier niet in extenso herhalen wat ik op dit punt hier en elders te berde heb gebracht, al geldt hier wel bij uitstek de in de aanhef gememoreerde noodzaak van herhaling. Ik beperk mij tot een enkele opmerking. Ik heb de indruk dat bij velen, die oorspronkelijk afwijzend stonden tegen de bouw van kerncentrales, het inzicht doorbreekt dat de bouw van drie kerncentrales als voorgesteld in de energie-

nota niet als een onaanvaardbaar riskante zaak mag worden beschouwd. Anderzijds lijkt het mij een volkomen gerechtvaardigde eis, dat iedere planning van een verdere uitbouw van de kernenergierisicocapaciteit gepaard gaat met uitgebreide risico-beschouwingen en een duidelijke planning van de opslag van radioactief afval. Men mag echter niet voorbijgaan aan het feit, dat verschillende risico's verbonden aan bijv. de produktie van elektriciteit uit steenkool minder bekend zijn dan de risico's van kerncentrales. Ten aanzien van de verdere uitbouw van het elektrische net moet men dan ook overeenkomstige eisen stellen. Men denke slechts aan de thermische belasting van het oppervlaktewater, transportproblemen bij verdere toename van het elektriciteitsverbruik en de milieuspecten van de rookpluimen bij kolen- en oliecentrales.

Dit brengt mij tot een algemeen punt. Veel discussies zouden kunnen worden vereenvoudigd wanneer wij zouden kunnen komen tot een duidelijke, mede op milieueisen afgestemde vestigingspolitiek voor industriële installaties in het algemeen en elektrische centrales in het bijzonder. In de Verenigde Staten bestaat een uitgebreid systeem van regels en voorschriften, waarover verleden jaar uitgebreide informatie werd verstrekt op een bijeenkomst van het Nederlands atoomforum 3). Het is natuurlijk niet aanvaardbaar dat men voor verschillende projecten verschillende maatstaven aanlegt of uit milieuovertuigingen komt tot een soort algemene industrievijandigheid die meer berust op slechte informatie dan op een weloverwogen politiek oordeel 4).

Een belangrijk discussiepunt wordt ook gevormd door de toepassing van nieuwe energiebronnen. Steeds weer lijkt het aantrekkelijk de problemen van vandaag uit de weg te gaan door de hoop te vestigen op de technische vaardigheden van een toekomstige generatie. Ook hier is voorzichtigheid geboden. Het is noodzakelijk in de komende jaren uitgebreid aandacht te besteden aan de mogelijkheid uit zon, water en wind bruikbare vormen van energie te produceren. Verschillende processen, die vroeger om economische redenen niet in aanmerking kwamen, krijgen ten gevolge van de stijging van de energieprijzen misschien een nieuwe kans. Ook de steenkoolvergassing en de vergassing van de Duitse bruinkoolreserves kunnen in de toekomst een rol spelen. Voor de komende periode tot 1985 echter mag men met deze nieuwe energiebronnen geen rekening houden. Misschien worden de technische problemen met betrekking tot de produktie van zonne- en windenergie naar bevrediging opgelost, maar ook dan zal de bijdrage van de nieuwe energiebronnen tot de bevrediging van de energiebehoefte vooralsnog zeer beperkt zijn.

Om het beeld volledig te maken: veler

hoop is gevestigd op de olie- en gasproductie van het continentaal plat. Bij pogingen die bijdrage te vergroten, moeten wij rekening houden met de zeer voorzichtige politiek die de meeste landen om de Noordzee voeren. Reeds thans is gebleken dat bijv. de Commissie van de Europese Gemeenschappen in Brussel bij haar plannemakerij voor de toekomstige Europese energievoorziening te optimistisch is geweest wat betreft de bijdrage die de Noorse olie uit de Noordzee aan de Europese energiebehoefte zou kunnen leveren 5).

Het zal alles bij elkaar bijzonder moeilijk zijn af te wegen in hoeverre wij ons aardgas moeten bewaren voor later, dan wel het mogen opofferen aan het streven naar beperking van onze afhankelijkheid van het buitenland, als alternatief voor de anders te verwachten snelle stijging van het oliebruik. Hoe gunstiger de te verwachten structuur van onze energievoorziening in de periode na 1985, hoe meer we ons kunnen veroorloven op dit punt. Voor degene, die vertrouwen heeft in de mogelijkheid in de toekomst op belangrijke schaal gebruik te maken van de kernenergie, liggen de perspectieven uiteraard aanmerkelijk gunstiger dan voor degenen, die menen zich nu al tegen die toekomstige toepassing van de kernenergie te moeten verzetten.

Vermindering van groei

Hoe het zij, centraal staat voor ieder de betekenis van een vermindering van de groei van het energieverbruik, zowel wat betreft de problemen op korte als op lange termijn. Dit is echter niet alleen een energieprobleem. Hier is de gehele industriepolitiek in het geding. Het heeft geen enkele zin te praten over zuinigheid met energie of remmen van de groei, als men geen duidelijke politieke lijn ontwikkelt met betrekking tot de vraag op grond van welke criteria bijv. industrievestigingen worden aanvaard. Er is een tijd geweest, dat een energie-intensief bedrijf een aantrekkelijk project werd geacht uit een oogpunt van energieproductie, omdat door de levering aan zulk een bedrijf de produktiestructuur (in casu de belastingkromme van de elektrische centrale) verbeterd kon worden, wat kostenbesparend werkte. Nu zijn er argumenten om het energieverbruik op zich zelf als een negatieve factor in het model in te voeren omdat tegenover een kostenvoordeel het nadeel staat van bijv. het beslag op koel-

2) W. T. M. Molle, De toekomstige situatie op de wereldmarkt voor ruwe olie, *ESB*, 16 oktober 1974, blz. 910.

3) A. A. de Boer, *Informatievervuiling*, Amsterdam, 1975, blz. 25 e.v.

4) A. A. de Boer, blz. 43 e.v.

5) Noorse kroniek, *ESB*, 28 augustus 1974, blz. 754.

Ricardo en de entropie

De beschouwing van Drs. K. Zijlstra over entropie en energieschaarste, verschenen in *ESB* van 5 maart jl., bevat een dogmenhistorische onjuistheid die dit achtenswaardige blad ontsiert en niet onweersproken mag blijven. Hij verwijt Ricardo niet te hebben ingezien dat in de grond aanwezige voorraden brandstoffen kunnen opraken. De auteur komt tot deze mening door Ricardo's bekende uitdrukking „the original and indestructible powers of the soil” te interpreteren als een „definitie van natuurlijke hulpbronnen”.

Deze veeg uit de pan is een slag in de lucht. De aangehaalde woorden van Ricardo zijn in geen deele als een zodanige definitie bedoeld; zij hebben uitsluitend betrekking op voor agrarische doeleinden gebruikte grond. Ricardo merkt uitdrukkelijk op dat er bij een mijn of steengroeve geen verband bestaat tussen de hiervoor betaalde vergoeding en de „original and indestructible powers of the land”. In het hoofdstuk over de mijnrente in de *Principles* komt deze kenschetsing dan ook niet voor.

Ten overvloede kan er aan worden herinnerd dat Ricardo's omschrijving ten doel heeft de pacht in de zin van het gewone spraakgebruik te splitsen in de zuivere grondrente en de vergoeding voor het gebruik van kapitaal in de vorm van door de mens aangebrach-

te verbeteringen van de grond, de opstallen e.d. Volledigheidshalve kan er nog op worden gewezen, dat Ricardo later in zijn boek, in een voetnoot aan het einde van hoofdstuk XVII, zijn aanvankelijke onderscheiding enigszins heeft gewijzigd door de vergoeding voor verbeteringen van de grond, die met behulp van kapitaaluitgaven tot stand zijn gebracht, „strictly of the nature of rent” te beschouwen. In deze zienswijze wordt de eigenlijke grondrente dus niet uitsluitend voor de „oorspronkelijke” eigenschappen van de grond betaald.

De vergissing van Drs. Zijlstra toont weer eens hoe gevaarlijk het is een auteur op grond van een vage herinnering te citeren zonder de tekst te raadplegen.

P. Hennipman

Naschrift

Ter exegese van de Ricardiaanse teksten zou ik Prof. Hennipman de volgende punten in overweging willen geven.

1. In het hoofdstuk „On rent” van zijn *Principles* definieert Ricardo rent als „that portion of the produce of the earth which is paid to the landlord for the use of the original and indestructible powers of the soil” 1). Er is vooralsnog geen reden om dragers van vermogensenergie daarvan uit te sluiten, vooral ook omdat hij in het volgende hoofdstuk, getiteld „On the rent of mines”, de vergoeding voor het gebruik van de ingewanden der aarde niet afzonderlijk definieert. Deze laatste rent zou dan ook een deelverzameling van de verzameling „rent” moeten vormen.

2. Ricardo was volgens Zimmerman een man wiens werk men nog heden ten dage met profijt kan lezen, maar dan

„niet zo zeer om zijn systematiek, want dat was zijn zwakke zijde” 2). Het oplettende lezertje voelt dan ook nattigheid bij het lezen van de enigszins duistere, door Prof. Hennipman bedoelde, zin: „He (Adam Smith) speaks also of the rent of coal mines, and of stone quarries, to which the same observation applies — that the compensation given for the mine or quarry is paid for the value of the coal or stone which can be removed from them, and has no connection with the original and indestructible powers of the land” 3).

3. De weg uit deze impasse wordt ons gewezen door Marshall, die in zijn *Principles of economics* deze zelfde zin ook aanhaalt 4). Wat Marshall zegt komt erop neer, dat Ricardo weliswaar die ene zin heeft neergeschreven, maar dat hij hem in de uitwerking van zijn theorie meteen weer heeft vergeten. Immers, in de kritiek op Adam Smith betreffende de wet van de afnemende meeropbrengsten maakt Ricardo toch weer geen onderscheid tussen koloniën en land. Wanneer hij de gewraakte zin werkelijk zo strikt zou hebben bedoeld als Prof. Hennipman aanneemt, zou de verhandeling in hoofdstuk XXIV van zijn *Principles* volstrekt anders zijn uitgevallen.

4. Niet Ricardo, maar Marshall was het die bij ons weten als een van de eersten duidelijk aangaf, dat de opbrengsten in de mijnbouw een essentieel ander karakter dragen dan die uit de landbouw, omdat de bodemschatten niet onuitputtelijk zijn. In de landbouw komen de opbrengsten voort uit een „constantly recurring income”, terwijl „the produce of mines is merely a giving up of their stored-up treasures” 4). Marshall trok uit dit verschil de consequenties, die we bij Ricardo node missen.

Mijn conclusie is, dat de door Prof. Hennipman bedoelde zin als een geïsoleerde opmerking gezien moet worden, die geenszins past in het geheel van Ricardo's werk. Mijn exegese, die haar neerslag vond in een zeer korte en daardoor ongenueanceerde opmerking, gaat uit van de samenhangen in de *Principles* op het gebied van de natuurlijke hulpbronnen. Prof. Hennipman gaat mijns inziens ten onrechte uit van één enkele passage, die wordt uitgewist zodra men ook van de rest kennis neemt.

K. Zijlstra

watercapaciteit — in toenemende mate een schaars goed. Zo komen we van het ene probleem in het andere. De regionale structuur van de industrie en van de energievoorziening hangt nauw samen met de eisen van natuurbehoud en milieu. De vraag naar energie wordt verder mede bepaald door bijvoorbeeld de verkeersintensiteit van de woon-werkstructuur die onze planologen en stedenbouwkundigen voor ons in petto hebben. Uiteindelijk gaat het er zelfs in de huidige energiediscussie dus niet alleen om, waar we de komende vijftien jaar de olie vandaan halen, het probleem van de energievoorziening maakt deel uit van de vraag, hoe wij willen dat volgende generaties hier leven en werken.

Deze problemen eisen in de eerste plaats nog veel studie, toegespit op de

veranderende omstandigheden. Iedere onopgeloste vraag, die bij de komende discussie aan de orde komt, moet gezien worden als een probleemstelling voor een nader onderzoek. De energienota is een goede aanzet tot die studie. Als de discussie over de inhoud van dit waardevolle document leidt tot een nadere precisering van de problemen die een nader onderzoek behoeven, dan is dat een belangrijk nevenresultaat. Want ook al is het vaststellen van een beleid een politieke zaak, men kan het bij het voorbereiden van een beleid op een zo ingewikkeld terrein als dat van de energievoorziening niet stellen zonder een passende wetenschappelijke begeleiding.

A. A. de Boer

1) *The principles of political economy and taxation*, Everymans Library, blz. 33.

2) *Geschiedenis van het economisch denken*, 1957, blz. 70. Prof. Hennipman illustreert dit gebrek overigens zelf ook in de voorlaatste alinea, d.w.z. de laatste zakelijke alinea van zijn bijdrage.

3) Ricardo, o.c., blz. 34.

4) *Principles of economics*, 1925, blz. 167.

Progressieve energiebelasting

In ESB van 2 april jl. wijdt Drs. J. P. van den Berg uit over progressieve aardgastarieven als middel tot energiebezuiniging en inkomensbeleid. De Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales heeft vorig jaar in een rapport *Gelijk en meer gelijk* deze kwestie in meer algemene zin aan de orde gesteld. Het voorstel was daarbij niet om de tarieven progressief te maken (hoewel het moet worden toegejuicht dat per 1 januari 1975 de lage tarieven voor grote verbruikers relatief meer verhoogd zijn dan de hoge voor kleine), doch om een energiebelasting in te voeren over de per gezin verbruikte energie. Daarbij zouden gas, elektra, olie, benzine over één kam worden geschoren, zodat uitwijken van de ene naar de andere vorm zinloos werd. Per gezinslid zou een zekere basishoeveelheid energie worden vrijgesteld. Zo'n energiebelasting zou enige extra administratie vergen, doch omdat de aanbieders beperkt in aantal zijn (oliemaatschappijen, gas en elektrabedrijven) en computers ter beschikking staan, zou ieder gezin 1x per kwartaal een evt. aanslag thuis kunnen krijgen. Het binnensmokkelen van benzine door grensgangers is effectief te bestrijden door het voorschrift dat auto's de grens slechts over mogen met een volle tank, doch dit terzijde. Zo'n energiebelasting (evt. nog extra progressief te maken) is een geheel ander voorstel dan Van den Berg behandelt.

In hoeverre zijn overigens de door Van den Berg aangegeven argumenten tegen prijzmatig beïnvloeden van het energieverbruik terecht? Centrale verwarmers verbruiken meer gas, zegt hij. Maar dat *willen* ze toch ook, want radiatoren kunnen worden dichtgedraaid. Inpandige flats verbruiken minder energie dan hoekwoningen. Daarentegen hebben hoekwoningen weer andere voordelen. Eén en ander kan evt. zijn synthese vinden in een andere huur voor de verschillende gelegen flatwoningen. Volgens een door hem zelf gegeven grafiek bestaat er een regelrecht verband tussen gasverbruik en inkomen: 2000 m³ bij f. 8.000 - f. 11.000 en 4500 m³ bij een inkomen van méér dan f. 35.000. Er is dus alle reden, aan te nemen dat zo'n belastingsoort een inkomenspolitiek effect heeft. Het hebben van een tweede huis speelt bij een energiebelasting geen rol,

want het energieverbruik wordt aan de gezinnen toegerekend. Of die twee huizen of twee auto's willen hebben is hun zaak, waarvan de beslissing uiteraard wel belastingconsequenties heeft.

Blijft over het argument dat alleenstaande woningen, die vooral op het arme platteland zouden staan, veel energie nodig hebben voor verwarming. Daar moet de overheid het aanbrengen van warmte-isolatie dan maar flink stimuleren, lijkt de enige conclusie.

In plaats van progressieve aardgastarieven (of nog veel beter: een progressieve energiebelasting) stelt Van den Berg voor de aardgastarieven zo vast te stellen dat zuiniger gebruik daardoor wordt gestimuleerd. Maar dan blijven toch alle andere door hem opgesomde factoren ook van kracht?

J. Varkevisser

Naschrift

De heer Varkevisser gaat voornamelijk in op het inkomensaspect van progressieve tarieven en laat mijn stelling dat progressieve tarieven per definitie slechts een gedeelte van de verbruikers betreft en derhalve minder effectief is dan een hoog prijsniveau van aardgas voor *alle* verbruikers onaangestaan.

De heer Varkevisser trekt uit mijn arti-

kel de conclusie dat er een rechtlijnig verband bestaat tussen inkomen en gasverbruik. Ik heb in mijn artikel juist aangetoond dat op grond van de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek deze correlatie zo gering is dat het onjuist en onbillijk zou zijn het gasverbruik als maatstaf te gebruiken voor een herverdeling van het gezinsinkomen.

Over het door de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales ontwikkelde idee van de energiebelasting moge ik opmerken dat deze belasting niet voldoet aan enkele grondbeginselen van belastingheffing, te weten:

- Lage perceptiekosten in verhouding tot de opbrengst. De administratie van het benzineverbruik is onvoorstelbaar gecompliceerd. De vaststelling van de hoeveelheid energie benodigd voor zakelijke doeleinden is praktisch niet uitvoerbaar.
- Controle op de naleving. Er zijn in Nederland ca. 11.000 verkooppunten voor benzine waar niet alleen door 3,5 mln. Nederlandse automobilisten wordt getankt, daarnaast bestaat nog het probleem van het grensverkeer en het vreemdelingenverkeer enz.
- Billijkheid resp. draagkracht. De door de heer Varkevisser bedoelde energiebelasting gaat uit van de foutieve veronderstelling dat er een goede correlatie bestaat tussen inkomen en energieverbruik. Dit is al niet het geval bij aardgas, laat staan bij het benzineverbruik.

J. P. van den Berg

Prof. Dr. B. Schendstok en Prof. Drs. A. L. Brok: Elementair belastingrecht voor economen, 3e druk, Kluwer-Deventer, 1974, 201 blz., f. 25.

Het boek is een markante verschijning in de fiscale literatuur. Markant door het aangename, krachtige taalgebruik en door zijn selectieve behandeling van de fiscale wetten. In tegenstelling tot de gebruikelijke inleidingen in het belastingrecht wordt geen volledig overzicht getoond. Een aantal onderwerpen komen vrij uitgebreid aan de orde, aan andere wordt geheel geen aandacht besteed. Zo zal men bijv. niets aantreffen over de „aftrekbare kosten”, buitengewone lasten, en giften uit de inkomstenbelasting, alsmede de loonbelasting. Deze selectie behoeft beslist geen bezwaar op te leveren als de koper zich de beperkingen van het boek maar realiseert.

Zoals de schrijvers in hun „Woord vooraf” al aangeven is het boek ontstaan uit een syllabus ten behoeve van studenten van de Erasmus Universiteit Rotterdam, die het belastingrecht als hulpvak bestuderen. Dit in het bijzonder ten behoeve van financierings-, kosten- en winstbepalingsvraagstukken. Op de voet hiervan wordt met het boek beoogd „te leren begrijpen waarover belastingdeskundigen spreken indien zij een oordeel geven over de consequenties van bepaalde beslissingen in de ondernemings sfeer en in de effectensfeer”.

In het boek komt dit tot uiting in de hoofdstukken VII t/m XVI (blz. 71 t/m 161) welke geheel gewijd zijn aan de fiscale winstberekening, een aantal spe-

cifische inkomsten- en vennootschapsbelastingproblemen, die met de winst samenhangen, de samenhang tussen inkomsten- en vennootschapsbelasting o.a. in verband met de belastingheffing van inkomsten genoten uit aandelen en het aanmerkelijk belang van art. 39 Wet inkomstenbelasting. Deze hoofdstukken vormen m.i. de ruggegraat van het boek. Daarvan verdient in het bijzonder de uiteenzetting omtrent de inkomstenbelastingaspecten van aandelen de aandacht. Op heldere wijze wordt aangegeven hoe het inkomstenkarakter van (kapitaal)mutaties bij lichamen moet worden beoordeeld, benevens een uitwerking daarvan voor de verschillende soorten. Ook de hoofdstukken over aanmerkelijk belang, de fiscale jaarwinstberekening, de investeringsaftrek en de fiscale oudedagreserve zijn bijzonder interessant voor degene die van deze terreinen de kernpunten moet weten.

De uiteenzetting omtrent de vennootschapsbelasting is naar mijn smaak te beknopt en niet eenvoudig leesbaar door de vele verwijzingen naar andere hoofdstukken. Hierbij dient uiteraard te worden bedacht dat door verwijzing vele dublures worden voorkomen en tevens dat uiteraard in een boek dat „elementair” belastingrecht wil verklaren volledigheid nimmer kan worden bereikt. De schrijvers hebben zich dit ook wel gerealiseerd en daar waar dit nodig is verwezen naar uitgebreider commentaren of zelfs de gespecialiseerde hulp van belastingdeskundigen.

Ten aanzien van een aantal onderwerpen ben ik van oordeel dat daaraan ten onrechte geen of weinig aandacht wordt besteed. Onbesproken blijft bijv. de vraag wanneer iemand winst uit onderneming geniet, ook blijft de problematiek van de omvang van het fiscale ondernemingsvermogen vrijwel buiten bespreking. De „totale” winstafrekening bij bedrijfsverdracht enz. wordt zeer compact besproken. De uitzondering op deze regel, nl. de doorschuiving, krijgt daarentegen in hoofdstuk XV een veel ruimere plaats. Mijn bezwaar geldt uiteraard het eerste. In hoofdstuk IX had wellicht ook een plaats kunnen worden ingeruimd voor de somtijds verplichte fiscale afrekening, de na overdracht van de onderneming bestaande fiscale mogelijkheid van „gecontinueerde bedrijfsuitoefening” alsmede de thematiek van de na staking opgekomen winsten en verliezen.

Voorafgaand aan de behandeling van de effecten en winstproblematiek zijn hoofdstukken opgenomen waarin een aantal algemene aspecten verbonden aan belastingheffing, alsmede een uiteenzetting over de Nederlandse belastingstructuur zijn opgenomen. Zij bevatten naar mijn oordeel informatie waarover niet alleen degene, die uit hoofde van zijn werk inzicht in belastingvraagstukken moet hebben, zou

moeten kunnen beschikken, maar feitelijk iedereen die in de ruimste zin met belastingen te maken heeft. In dit verband acht ik ook de opnemings bijzonder gelukkig van een hoofdstuk waarin naast de administratieve rechtspraak de inrichting van de Nederlandse belastingdienst, verduidelijkt met enkele schema's, wordt besproken. In hoofdstuk XVIII wordt ook enige aandacht besteed aan het boekenonderzoek en de inlichtingenplicht ten behoeve van de belastingheffing.

Naast de hoofdstukken IV, V, en VI, waarin algemene aspecten van de inkomstenbelasting aan de orde komen, is verder aandacht besteed aan de vermogensbelasting en de omzetbelasting.

De behandeling is, overeenstemmend met het karakter van het boek, beknopt en toegespit op de effecten- en ondernemingsfeer.

Mijn algehele indruk is dat het boek een grote hoeveelheid prettig opgediende, relevante informatie bevat. Op sommige plaatsen zou een uitgebreidere behandeling van de stof niet misstaan. Maar dat kan niet wegnemen dat het boek als inleiding aanbevelenswaard is voor iedereen, die geïnteresseerd is in ons belastingstelsel in zijn algemeenheid, de uitvoering van de belastingwet door de belastingadministratie en de fiscaliteit van de onderneming in het bijzonder.

H. M. N. Schonis

F. Bailey: Current practice in company accounts. Accountancy Age Books, Prentice Hall, Londen, 1973, 185 blz., £ 2.

De auteur stelt zich ten doel met dit boek de kloof te overbruggen, die er naar zijn mening in de literatuur over „financial accounting” (het verschaffen van financieel-economische informatie t.b.v. beslissingen van verschillende groepen gebruikers buiten de onderneming — J.D.) bestaat:

- enerzijds de literatuur die zonder enige kritische kanttekening de „currently accepted rules of professional practice” uiteenzet;
- anderzijds de literatuur, veelal afkomstig van schrijvers buiten het accountantsberoep, die het gebrek aan logische grondslagen aan de kaak stelt en die wijst op de bestaande inconsistentie bij de toepassing.

Daartoe wordt onder andere gebruik gemaakt van de jaarlijkse editie *Survey of published accounts*, een publikatie van het Institute of Chartered Accountants in England and Wales en de Companies Act van 1967.

Het boek is zowel voor de praktijk als voor het onderwijs geschreven en heeft bovendien als doel de afhankelijkheid van de Engelse lezer, van minder relevante, Amerikaanse literatuur te verminderen.

Het eerste hoofdstuk („The accounting framework”) bevat, naast een elementaire uiteenzetting over de samenhang tussen balans, resulatatenrekening en een staat van herkomst en besteding der middelen, een paragraaf over de in de balans gebruikelijke terminologie en indeling, een overzicht van „methods of arriving at the amounts stated in the balance sheet” zoals „nominal or face value”, „cost” en „valuation” (minimumwaarderingsregel en vervangingswaarde) en een bespreking van enkele „accounting concepts” (the going concern, accruals-, consistency-, en prudence-concept).

Hoofdstuk 2 („Variety in accounting

methods) geeft een theoretische uiteenzetting over het hoe en waarom van verschillende manieren van praktisch registreren van financieel-economische „gebeurtenissen”. Hierbij komen onder andere aan de orde: waardering van voorraden goederen en goederen in bewerking, enkele afschrijvingsmethoden en de behandeling van subsidies, immateriële activa en latente belastingverplichtingen.

De invloed van prijsveranderingen op de te verstrekken informatie wordt besproken in hfst. 3 („Price changes”). Er wordt gewezen op het dalende nut van de jaarrekening gebaseerd op alleen de historische kostenopvatting, de toenemende behoefte aan financieringsmiddelen in een situatie van inflatie en op een mogelijke verbetering met behulp van vervangingswaarde en algemene prijsindexcijfers.

Het onderwerp deelnemingen komt in hfst. 4 („Investments in other companies”) aan bod. Na een elementaire uiteenzetting over de consolidatietechniek en de bijbehorende wettelijke voorschriften, worden twee methoden van verwerking van fusies in de geconsolideerde balans, „purchase accounting” en „pooling of interests accounting” besproken. Hierbij wordt een gebrek aan overeenstemming over de te volgen werkwijze geconstateerd. Het Jenkins Committee on Company Law, later gevolgd door de *Exposure draft No. 3 Accounting for acquisition and merges*, (1971), van het Accounting Standards Steering Committee, bevelen echter aan dat toepassing van laatstgenoemde methode aan strenge voorwaarden zou moeten voldoen.

„The concept of materiality” is de belangrijkste indicator wat betreft „The form and contents of accounts” (hfst. 5): de jaarrekening dient relevante informatie te bevatten. De bestaande praktijk is ontstaan door informele aanbevelingen en standaarden, waaraan de individuele

accountant geacht wordt zich te houden. De voorstellen van de EG-commissie met betrekking tot harmonisatie van de wetgeving op het gebied van de jaarverslaggeving, met name wat betreft de voorgeschreven vorm, vinden vooralsnog geen volledige instemming.

Hoofdstuk 6 („Professional standards and the stock exchange”) bespreekt in historisch perspectief de invloed die de accountantsorganisaties en het beursbestuur hebben gehad op de inhoud van de gepubliceerde jaarrekening. De invloed van de eerstgenoemden valt uiteen in twee stadia:

- een „aanmoedigingsstadium”, waarbij werd gewezen op mogelijk te aanvaarden methoden van informatieverstrekking, zonder duidelijk uitgesproken keus;
- een „standaardenstadium”, waarbij de te maken keus uit alternatieven, met behulp van standaarden, aan banden werd/wordt gelegd.

Ook is een interessante opsomming van de werkzaamheden van deze organisaties en de door haar ingestelde commissies opgenomen.

De invloed van het beursbestuur komt tot uitdrukking in het feit, dat het sinds 1929 van alle nieuwe aanvragers tot beursnotering publikatie van meer informatie verlangde dan wettelijk verplicht was. Aan verzoeken van het beursbestuur tot publikatie van bepaalde gegevens, wordt in het algemeen gehoor gegeven. Een uitzondering hierop vormt het opnemen van de staat van herkomst en besteding der middelen in het jaarverslag. Slechts 66 van de 300 onderzochte ondernemingen namen volgens de „Survey 70-71” een dergelijke staat op.

De Engelse wet op de jaarrekening vormt het onderwerp van hfst. 7 („Company law”); in zeer kort bestek worden historie en globale inhoud besproken. Enigszins wordt dit, in het geheel bezien te kleine, hoofdstuk aangevuld met een bijlage, waarin een samenvatting is opgenomen van de in het jaarverslag te verstrekken informatie, zoals geëist door de Companies Act van 1967.

Hoofdstuk 8 („Interpretation of accounts”) bevat de gebruikelijke waarschuwingen tegen mogelijke overschatting van de in de jaarrekening geboden informatie, aangevuld met een bespreking van de resultaten van de empirische onderzoeken van Beaver en Horrigan. Een 11-tal ratio's wordt op duidelijke manier besproken in hoofdstuk 10 („Ratio analysis”), zoals current en quick ratio, gearing ratio en asset-turnover.

In de slotbeschouwing (hoofdstuk elf: „Review and appraisal”) komt Bailey tot de conclusie dat de jaarrekening zoals die tegenwoordig in Engeland wordt gepubliceerd, voldoende informatie verschaft, ten einde zich een inzicht in de financiële positie en solvabiliteit van de onderneming te verwerven. De gegeven informatie maakt echter beoordeling

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

van de „efficiency of management”, zeker op lange termijn niet mogelijk. Veel meer informatie over de toekomst is gewenst.

De lengte van deze recensie moge tevens blij geven van het belang dat wij aan dit boek hechten. Toch ontkomen wij niet aan het maken van enkele kritische kanttekeningen:

- de eigen mening van de auteur komt te weinig voor, waardoor het soms tot een dorre opsomming van feiten komt;
- het boek zou aan belang kunnen toenemen door met name enige elementaire zaken weg te laten, alsmede de hoofdstukken acht en negen, en dit te vervangen door een uitbreiding van hoofdstuk zeven;

- voor de in bepaalde onderwerpen meer belangstellende lezer ontbreken verwijzingen naar de hierover bestaande literatuur;
- hoewel alle afzonderlijke hoofdstukken zeker het lezen waard zijn, komt het boek als geheel wat ongestructureerd over.

Het doel van de schrijver, de in de eerste alinea genoemde kloof te overbruggen en de Engelse lezer een produkt van eigen bodem voor te zetten, is o.i. grotendeels verwezenlijkt. Wat de Nederlandse lezer betreft, geeft het boek een goede, zij het globale, eerste kijk op de Engelse opvattingen over „financial accounting” in theorie en praktijk.

J. Dijkstra

Jean M. Blin: Patterns and configurations in economic science, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1973, 146 blz., f. 46.

De auteur introduceert in de economische wetenschappen een begrip dat afkomstig is uit de computerwetenschappen en de elektronica: de herkenning van patronen (patterns) in een a priori ongeorganiseerd en verwarrend geheel. Bij classificatie- en aggregatieprocedures speelt deze herkenning een rol. In dit boek wordt de theorie van de herkenning van patronen gebruikt bij de aggregatie van individuele consumentenpreferenties om te komen tot aanvaardbare regels voor sociale keuzen. Alle aggregatiemethoden worden vergeleken met of teruggebracht tot de democratische beslissingsregel van meerderheid bij stemming.

Allereerst wordt een overzicht gegeven van de bestaande theorieën en methoden die op dit gebied bestaan, waaronder de kosten-batenanalyse. Volgens de auteur is de basisveronderstelling van deze methode de aanname van een set gelijke gewichten waardoor interpersonale nutsvergelijking mogelijk wordt. Dit leidt tot een gelijke beoordeling van de groep die voor een project moet betalen en de groep die de baten van dat project ontvangt (aangenomen dat dit twee verschillende groepen zijn). Voorts impliceert het gebruik van geld als rekeneenheid een neutraliteit ten aanzien van het individuele risico, ter-

wij belangrijke kwalitatieve criteria daardoor worden genegeerd. De kosten-batenanalyse levert dan ook geen rationele beslissingsprocedure op.

Hierna worden de twee hoofdproblemen van de sociale keuzetheorie (en daarmee ook van deze studie) besproken: 1. de unanieme keuze van een constitutie, d.w.z. een regel voor aggregatie van individuele preferenties tot sociale voorkeuren en 2. het onderzoek naar de werking en de eigenschappen van de verschillende aggregatieprocedures.

Onder aanname van volstrekte onzekerheid en symmetrische „pay offs” bij winst of verlies, voldoet de regel van meerderheid bij stemming bij een elementaire keuze tussen twee alternatieven aan de eis dat de verwachte (geldelijke) uitkomsten van een gekozen constitutie nul moeten zijn. Indien het aantal alternatieven groter wordt en de keuzen niet meer onafhankelijk zijn, brengt het gebruik van de meerderheidsregel voor opeenvolgende keuzen de z.g. „voting paradox” met zich mee: uitgaande van transitieve individuele preferentiepatronen resulteert na aggregatie een intransitief sociaal preferentiepatroon.

Dit brengt de auteur op het probleem van het globale optimum van collec-

tieve beslissingen. Indien elke consument uniek wordt gekarakteriseerd door een opiniepatroon in een n-dimensionele ruimte, dan kan op deze verzameling punten een cluster-analyse worden uitgevoerd. D.m.v. een minimale afstandsindicator wordt op het snijpunt van de grenzen tussen de clusters een soort Weberiaans zwaartepunt gevonden. Deze procedure toegepast op de theorie van het Pareto-optimum levert een theorema op dat stelt dat de set Pareto-optima wordt gevormd door het convexe gebied tussen de karakteristieke patronen van de gevonden klassen. De Pareto-optima vormen in deze redenering een verzameling „optimale” preferentie-ordeningen waartussen geen keuze kan worden gemaakt zonder een beslissingsregel te formuleren. Blin komt nu tot de bepaling van één optimale ordening door een orthogonale projectie vanuit een gegeven ordening (status quo) buiten het Pareto-gebied op de dichtstbijzijnde grens van dit gebied. De ligging van de status quo is zo bepalend voor de ligging van het gevonden optimum.

Om tot een bespreking van nieuwe resultaten in de aggregatietheorie te kunnen komen, besteedt Blin uitgebreid aandacht aan de mathematische formulering van het aggregatieprobleem. Op grond van eigenschappen van de Booleaanse algebra, (0-1 variabelen), de

netwerktheorie en de groepstheorie wordt bewezen dat de verzameling van transitieve ordeningen gedefinieerd op een gegeven aantal alternatieven een eindig en compleet netwerk vormen.

Een logische stap is nu het complexe netwerk terug te brengen tot een eenvoudiger geheel. Hiervoor gebruikt de auteur de theorie van Black, waarin gesteld wordt dat de verzameling van alternatieven een gegeven objectieve ordening bezit die de individuele ordeningen gedeeltelijk moeten volgen. De op deze wijze geselecteerde patronen kunnen op basis van het leidende element in klassen worden ingedeeld. Bij een oneven aantal alternatieven bestaat er een mediane klasse met een maximale frequentie. Dit komt overeen met de meerderheidsregel, zonder dat de „voting paradox” optreedt. Deze complicatie blijft achterwege door de uit de selectie voortvloeiende overeenkomsten tussen de patronen.

Een algemene toepassing van het minimale afstandsconcept wordt gegeven in een aggregatieprocedure naar analogie van het lineaire scoringsmodel. Minimalisatie van de waarschijnlijkheid van een foute classificatie geeft een beslissingsregel die equivalent is aan de maximum-likelihood-methode en de meerderheidsregel (met „voting paradox”).

Als laatste methode wordt een inte-

ressante procedure beschreven die het beslissingsprobleem terugbrengt tot een lineair programmeringsprobleem met de maximering van een „aggreement”-index m.b.t. de individuele voorkeurspatronen als doelstellingsfunctie.

Het boek loont zeker de moeite gelezen te worden, hoewel enkele passages bepaald niet duidelijk zijn. De ruimtelijke econoom zal er een aantal vertrouwde technieken in herkennen (cluster-analyses, Weber-punten, voorhanden grenzen).

Men blijft tenslotte toch de indruk behouden, dat een aantal problemen nog wel de aandacht blijven vergen, te weten de aggregatie van volledige preferentiefuncties. De oefeningen worden uitgevoerd met puntvormige voorkeurspatronen, in vele gevallen 0-1 situaties. Of de door Blin uiteengezette technieken op nieuwe problemen van toepassing zullen blijken, is nog een onbeantwoorde vraag.

J. Paelinck
Ad van Delft

H. Daalder: Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek. Van Gorcum en Co BV, Assen, 1974, 78 blz., f. 10,85.

Bevat twee redevoeringen van Prof. Dr. H. Daalder, hoogleraar in de poli-

10 de rijksoverheid vraagt

beleidsmedewerkers (mnl./vrl.)

voor het Ministerie van Financiën

t.b.v. de Directie Financiën Publiekrechtelijke Lichamen

Taak: o.m. verrichten van onderzoeken en samenstellen van adviezen voor bewindslieden, betreffende de financiële en bestuurlijke verhouding tussen het Rijk en de gemeenten.

Vereist: doctoraal examen Economie met specialisatie staats- en bestuursrecht, openbare financiën en/of bestuurskunde.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris max. f 3937,- per maand. Promotiemogelijkheden aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 5-1201/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

Het salaris is exclusief 7½ % vakantie-uitkering en een toeslag van max. f 45,- per maand.

tieke wetenschap aan de Rijksuniversiteit Leiden.

1. Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek, inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit - te Leiden op 6 maart 1964.

2. Politici en politisering in Nederland, college voor alumni ter gelegenheid van de diës van de Rijksuniversiteit op 9 februari 1974.

In zijn oratie gaf de auteur een kritische analyse van de a-politieke sfeer in de Nederlandse politiek. In de diës-rede onderwerpt de auteur de huidige opvattingen over polarisatie en politisering aan een nieuwe analyse in de vorm van een „antikritiek” op zijn eigen oratie.

Kunst zinnig subsidiëren. Geschriften van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, Nr. 23, Den Haag, 1974, 65 blz., f. 7,20.

Rapport van een commissie van de Teldersstichting, het wetenschappelijk instituut van de VVD over de subsidiëring van de kunst.

Dr. P. W. Klein: De Nederlandse Economische Hogeschool 1963 - 1973. Universitaire Pers Rotterdam, 1974, 298 blz., f. 29,50.

De geschiedenis van de Nederlandse Economische Hogeschool werd over de periode 1913 - 1963 uitvoerig beschreven door Dr. J. H. van Stuijvenberg. Toen de NEH zou worden opgeheven en op 26 januari 1973 samen met de

Medische Faculteit de Erasmus Universiteit zou gaan vormen, besloot haar College van bestuur Prof. Klein opdracht te geven de geschiedenis te schrijven van de hogeschool over de jaren 1963 - 1973. Naast een beschrijving van het wedervaren gedurende deze tien jaar van de Faculteit der Economische Wetenschappen en de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en die van Sociale Wetenschappen, waarmee de NEH in 1973 werd uitgebreid, beschrijft Prof. Klein het ontstaan van de Stichting Bedrijfskunde en de Interfaculteit Bedrijfskunde en de bestuurshervormingen waarmee de NEH te maken kreeg. In bijlagen worden de voor de NEH belangrijke personen vermeld en staan een aantal foto's die de geschiedenis van tien jaren NEH voorstellen.

De Faculteit der Economische Wetenschappen (vakgroep
Bedrijfseconomie) vraagt een

gewoon hoogleraar in de Bedrijfshuishoudkunde.

De te benoemen hoogleraar zal worden belast met het
onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek op het
gebied van

marktonderzoek en marktbeleid

Voor de vervulling van de vacature wordt gedacht aan iemand met
ruime praktijkervaring op bovenvermelde gebieden en kennis van
de op dit terrein toe te passen methoden en technieken.

Aan hen, die voor deze functie in aanmerking wensen te komen,
alsmede aan degenen, die op mogelijke kandidaten de aandacht willen
vestigen, wordt verzocht zich schriftelijk te wenden tot de
Secretaris van de Benoemingscommissie: drs. J. G. L. M. Willems,
Jodenbreestraat 23, kamer 3305, Amsterdam, onder nummer 35TK
Nadere inlichtingen kunnen bij hem worden
ingewonnen. Tel. 020 - 525 4158.

Uw sollicitatie wordt ingewacht tot 15 juli 1975
en dient vergezeld te gaan van een curriculum vitae
en van een lijst van publikaties.

Universiteit van Amsterdam

DE HOGERE ECONOMISCHE SCHOOL (H.E.A.O.) TE UTRECHT

zoekt met ingang van 1 augustus a.s. een
bekwaam docent voor:

BEDRIJFS- ADMINISTRATIE

12 à 14 lesuren

waaronder een zestal in examenklassen.

Wij stellen ons van zijn persoon voor dat hij — naast een 1e graads opleiding M.O. Handelwetenschappen ofwel doctoraal — beschikt over een zodanige praktijkervaring dat het vak beroepsgericht zal worden gegeven en dat tevens binnen het team een redelijk aandeel in staftaken (begeleiding stagiaires/afstudeerscripties) met vrucht vervuld kan worden.

Hiertoe zullen bovengenoemde lesuren nog 6 à 8 z.g. **taakuren** worden toegekend.

De betrekking omvat derhalve ca. 20 uren.

In een latere fase kan een volledige taak tot de mogelijkheden behoren.

De roosterprogrammering vereist dat spoed is geboden.

Sollicitaties - beknopt schriftelijk ofwel telefonisch - te richten aan drs. J. J. Kusters of drs. G. H. Minnaar, directeur resp. adj.-directeur der school, dr. Max Euwestraat 4 te Utrecht (telefoon (030) 44 13 03 / 44 00 95).

DE NEDERLANDSE BANKIERS- VERENIGING

te Amsterdam wenst in verband met het vertrek van de huidige adjunct-secretaris in contact te treden met een

ECONOMIST

De adjunct-secretaris is betrokken bij de beleidsvoorbereiding van bestuur en commissies op monetair-economisch, organisatorisch en commercieel terrein.

De kleine bezetting van het secretariaat brengt een grote mate van zelfstandig werken met zich.

Vereisten voor deze functie zijn:

- het vermogen zich snel in te leven in een breed scala van onderwerpen
- zeer goede schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid
- enkele jaren ervaring bij overheid, bedrijfsleven of universiteit
- leeftijd 30 à 35 jaar

Voor hen, die aan deze vereisten voldoen, biedt de functie uitstekende ontplooiingsmogelijkheden.

Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de sollicitatieprocedure.

Geïnteresseerden worden uitgenodigd een schriftelijke sollicitatie te zenden aan de Secretaris van de Nederlandse Bankiersvereniging, Herengracht 136 te Amsterdam.